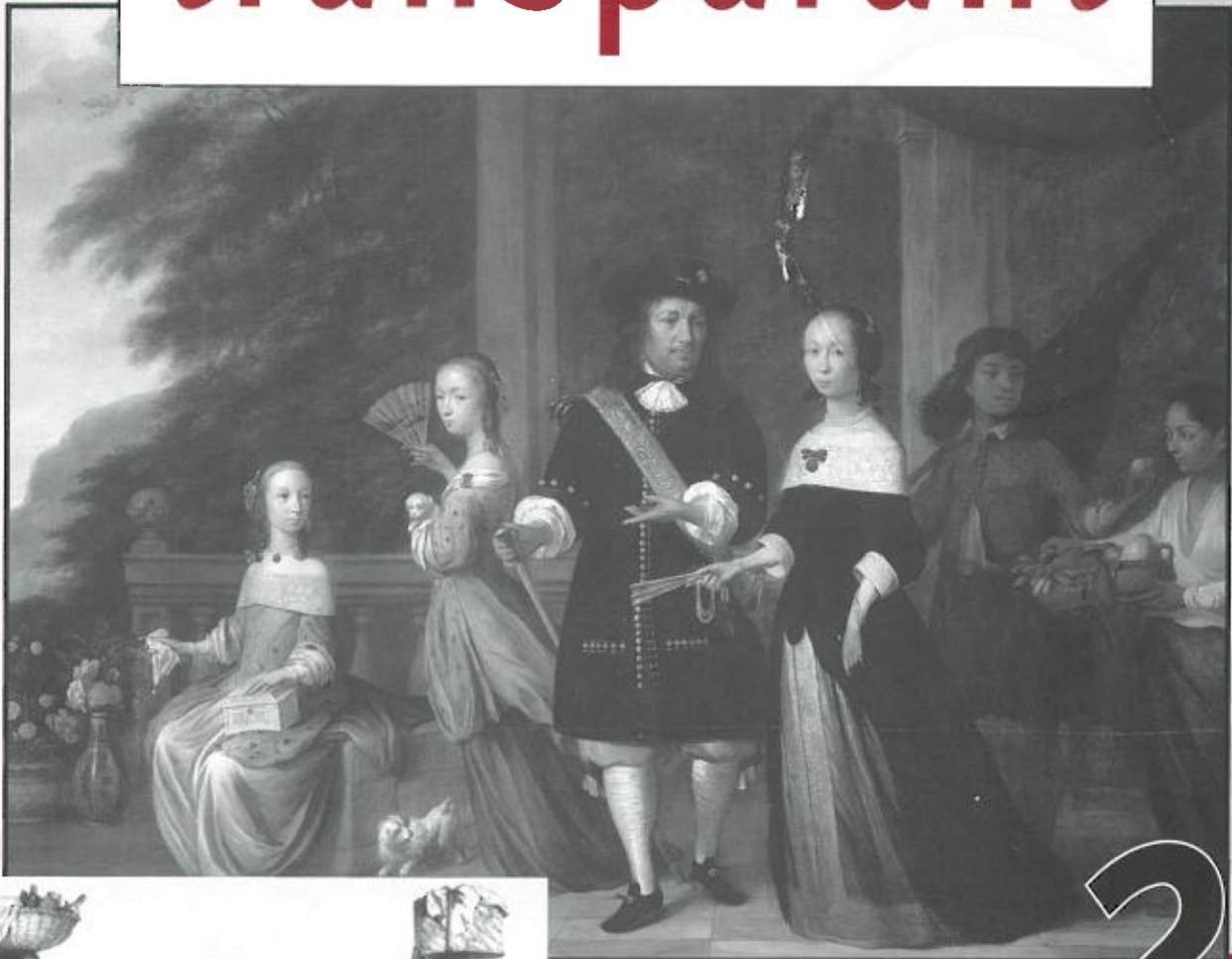

transparant

jaargang 21 - maart - nr:

2

De Republiek

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt viermaal per jaar.

www.christenhistorici.nl

Redactieadres

Drs. A.A. van der Schans, Spoorstraat 38, 2411 EG Bodegraven,
(0172) 61 73 37 christenhistorici@gmail.com

Redactieleden

Drs. A.A. van der Schans (hoofdredacteur)
Mw. Drs. B. Biermond-Boer
Drs. L.J. van Damme
Drs. E. Koops (web-/beeldredacteur)
Drs. A. Nobel
Dr. D.M.L. Onnekink
Mw. A.E. Schimmel MA
G. Schipaanboord MA
Mw. J.L. Vos-Arwert (eindredacteur)

ISSN 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde bijbelgedenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur

Dr. B.A. Jansen-de Graaf (voorzitter)
Drs. G.C. Henink (secretaris/penningmeester)
Drs. J.C. Snel (algemeen adjunct)
Drs. E. van Vlastuin MA (ledenwerving en pr.)

Gemete van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Deursen
Dr. W.J. op 't Hof
Prof.dr. A. de Reuver
Prof.dr. C.J. Schutte
Prof.dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wolffe

Exelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Werf 4, 2871 GV Schoonhoven
Gronummer 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH, Nijkerk

Abonnementen

Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AH Zoetermeer;
telefoon 079 - 3 638 628. E-mail abonnerenten@boekencentrum.nl

Een abonnement kan op ieder gewenst moment ingaan. Een abonnee is automatisch lid van de VCH, tenzij hij of zij schriftelijk aangeeft dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kan worden worden aangevraagd bij de administratie van Boekencentrum Uitgevers (zie hiervoor) en kost € 27,50 per jaar; studenten sturen een kopie van hun studenkaart en betalen dan € 13,75; het studententarief geldt voor een periode van maximaal 5 jaar. De uitgever stuurt u een acceptgiro waarmee u uw abonnementsgeld kunt voldoen.

Een los nummer kost € 7,00, inclusief verzendkosten. Opzegging schriftelijk en uiterlijk op 1 december voorafgaand aan het abonnementsjaar.

Baamanager: Steven Schenk (Boekencentrum Uitgevers; schenk@boekencentrum.nl)

Basisvormgeving en layout: Oblong, Jet Frenken, Echten (Fr.)

Advertenties

Adtel, Willem Swart
Hofakkers 35, 9468 ED Annen
Telefoon: 0592 - 272609, Mobiel: 06 - 43256919
E-mail: swart@adtel.nl

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Artikelen

- 4 **Slavernij en slavenhandel in de Gouden en Zilveren Eeuw: 'niet strydig tegen de christelyke vryheid'?**
door drs. J.L. Vermeulen
- 10 **De Bronzen Eeuw. Armoedebestrijding in zeventiende eeuw hard nodig**
door Pieter Verhoeve
- 14 **Een Verlichte dominee in de Republiek. Een blik op Verlichting, politiek en religie in de Republiek**
door Liesbeth Schimmel
- 19 **Rijk verwacht, arm gebleken. De bijdrage van de hugenoten aan de economie**
door Wout Troost
- 24 **'Den name Christi verbreit ende der Compagnies dien gevordert naer behooren'. De WIC en zending**
door G. Slootweg
- 30 **De draagbare Gouden Eeuw. Een kleine selectie van studies over de Republiek**
door Arjan Nobel
- 33 **De digitale Gouden Eeuw**
door Arjan Nobel

Recensies

- 35 **Vitrine**
door Gerard Raven

De illustraties zijn afkomstig van het Rijksmuseum in Amsterdam, copyrightvrije beeldbanken op internet en de auteurs

Christenen en de Republiek

Een zwarte dominee die preek mocht houden op een Nederlandse, gereformeerde kansel. Als ik had moeten raden in welk jaar dit voor het eerst gebeurde, zou ik ergens in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn uitgekomen en zeker niet in 1742. Zo biedt dit nummer voor diegenen die slechts op hoofdlijnen zijn ingelicht over de geschiedenis van de Republiek, meer verrassingen. De artikelen in dit nummer zijn divers, en hebben eigenlijk maar drie begrenzingspunten: van tijd, plaats en invalshoek. Tijd: binnen de periode van de Republiek, plaats dus ook binnen de Republiek en invalshoek: religieus. Dat alles heeft te maken met het feit dat dit nummer een onderwijsspecial is. Leerlingen van atheneum-6 en havo-5 hebben zich het afgelopen jaar verdiept in de economische ontwikkeling van de Republiek. Als redactie leek het ons winst hen en u enkele artikelen te bieden die ingaan op de vraag naar christenen (en economie) ten tijde van de Republiek.

Het feit dat dit een onderwijsspecial is, maakt de opzet van het nummer anders dan gebruikelijk. Na ieder artikel volgt een kort overzicht van literatuur, in plaats van een notenapparaat. In plaats van een recensierubriek is ditmaal gekozen voor een overzicht van de belangrijkste werken over de Republiek. Verder zijn bronnen toegevoegd, waardoor een direct verband met de lang vervlogen tijden van de Republiek dichterbij komt. Bij deze bronnen zijn vragen gemaakt op eindexamenniveau; deze staan niet in dit nummer, maar op de website (www.christenhistorie.nl). Dat is dan direct een mooie gelegenheid om de website weer eens te bezoeken.

Op de website is onder andere recent toegevoegd een verslag van de netwerkdag van christelijke historici. Ondanks winterweer was de opkomst erg goed en, nog belangrijker, zijn er stevige discussies gevoerd over de taak van een christen/christelijke historicus. Het laatste woord is deze middag hierover niet gezegd, het netwerk gaat daarom zeker een vervolg krijgen.

Rest mij niets anders dan een laatste, mooie aankondiging. Het bestuur van de VCH heeft besloten aan eindexamenleerlingen een prijs van 100,- euro beschikbaar te stellen voor het beste historische profielwerkstuk van 2009-2010. Om in aanmerking te komen voor deze prijs is het voldoende om het werkstuk voor 30 mei op te sturen naar de redactie van Transparant (zie mailadres in de colofon). Op het werkstuk moet duidelijk vermeld staan voor welk niveau het profielwerkstuk is gemaakt. We zien de inzendingen met spanning tegemoet; wie weet welke historici in spé hier ontdekt gaan worden.

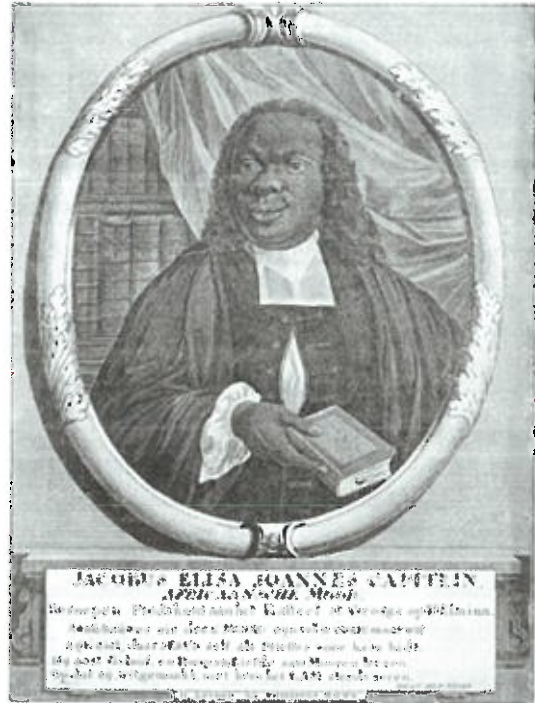
Veel leesplezier!

Betsy Biemond-Boer

Slavernij en slavenhandel in

Slavernij: 'niet strydig tegen de christelyke vryheid'?

Het is druk op 27 mei 1742 in de Kloosterkerk in Den Haag. Alle banken zijn al bezet en nog stromen de mensen binnen. Als ook de laatsten een staanplaats hebben gevonden, begint de dienst. De ouderling van dienst brengt een jonge predikant binnen: de 25-jarige Jacobus Elisa Joannes Capitein. De jeugdigheid van de predikant is echter niet de reden dat zovelen zijn gekomen om hem te horen. Nee, ze komen voor iets anders: hij is de eerste zwarte predikant die voorgaat op een Nederlandse kansel!

Jacobus Capitein

— door drs. J.L. Vermeulen —

4

jaargang 21, nr 2 - 2010 transparent

Hoe was deze man in de Republiek terecht gekomen, in een tijd waarin nauwelijks kleurlingen binnen de Nederlandse grenzen te vinden waren? Dat kwam door zijn voormalige eigenaar Jacobus van Goch. Deze had de uit West-Afrika afkomstige slaaf van een vriend cadeau gekregen. Toen hij in 1728 terugging naar de Republiek en Jacobus Capitein meenam, werd hij uit de slavernij ontslagen. In de Republiek waren er immers geen slaven.

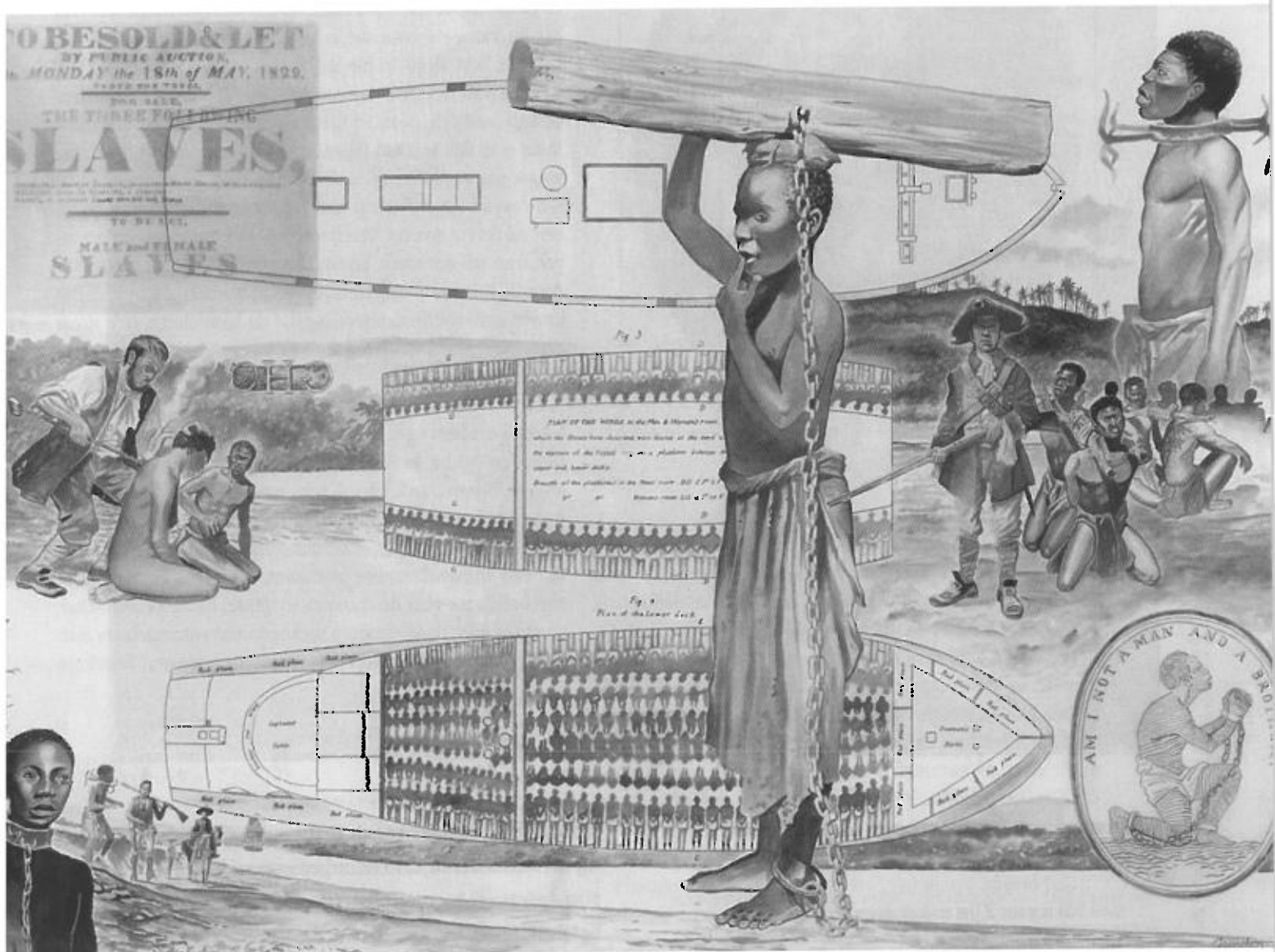
Van Goch zorgde ervoor dat Capitein naar de Latijnse School mocht en daarna aan de universiteit van Leiden mocht gaan studeren. Met een beurs van de stad Den Haag schreef hij een proefschrift. Het onderwerp dat Capitein daarvoor koos, was de slavernij. Een onderwerp waar hij nauw bij betrokken was. In zijn *'Staatkundig-godgeleerd onderzoekschrift over de slaverny, als niet strydig tegen de christelyke vryheid'* verdedigde hij de stelling dat slavernij kon samengaan met geestelijke vrijheid. Hij citeerde daarbij 2 Korinthe 3 vers 17: 'waar de Geest des Heeren is, aldaar is vryheid' om duidelijk te maken dat geestelijke vrijheid niet samen hoefde te gaan met lichamelijke vrijheid. Ook haalde hij als pro-slavernijargument de brief van Paulus aan Filémon aan, waarin deze de weggelopen slaaf Onésimus terugstuurt naar zijn meester. Er zou bovendien maar allerlei onheil uit het afschaffen van de slavernij kunnen voortkomen. Het zou soms zelfs goed zijn om in de Republiek voor bijvoorbeeld bedelaars en leeg-

lopers de slavernij in te voeren. Capitein was sterk met het zielenheil van de slaven begaan. In 1742 werd hij uitgezonden naar Elmina in West-Afrika, waar in de kerkers onder het fort de door de WIC gekochte slaven verzameld werden om naar Amerika te worden vervoerd. Hij richtte er een school op en begon aan het vertalen van een aantal belangrijke gedeelten uit de Bijbel in de 'Negersche spraak'. Bij de vertaling van het vierde gebod stuitte hij op een probleem. 'Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen, maar de zevende dag is de sabbat des Heeren uws Gods, dan zult gij geen werk doen, gij, noch uw zoon, noch uw dochter, noch uw dienstknecht, noch uw dienstmaagd, noch uw vee, noch uw vreemdeling die in uw poorten is.' Hij vroeg zich af of het wel verstandig was om dat 'noch uw dienstknecht, noch uw dienstmaagd' (je kunt ook vertalen: 'noch uw slaaf, noch uw slavin') ook te vertalen in de negertaal. De negers zouden maar de neiging kunnen hebben om op zondag tegen hun heer te zeggen dat hij zelf voor het eten moest zorgen! Dus liet Capitein deze zinsnede weg. Dat kwam hem echter op kritiek te staan van de classis Amsterdam, die hem had uitgezonden: uit het Woord van God mocht je niets weglaten.

Slavernij tegennatuurlijk

Nu zal veel christenen het met die laatste opmerking eens zijn. Tegelijk vraag je je als 21ste -eeuwse lezer af of Capitein

de Gouden en Zilveren Eeuw

Een slavenschip (bron: www.imageshack.us)

niet beter de spanning aanvoelde tussen leer en leven dan de blanke vertegenwoordigers van de gereformeerde kerk in de Republiek. Dat brengt ons bij de vraag welke argumenten vooral theologen in de Gouden en Zilveren eeuw gebruikten om slavernij en slavenhandel te rechtvaardigen.

De meeste schrijvers in die tijd erkenden met Hugo de Groot, in zijn boek *De iure belli ac pacis* (*Over het recht van oorlog en vrede*) uit 1625, dat slavernij tegen de natuur was. De mens was van nature vrij, zei De Groot, maar kan door bepaalde oorzaken in slavernij raken: door materiële nood, doordat een doodstraf wordt omgezet in slavernij, of doordat iemand in een rechtvaardige oorlog krijgsgevangen wordt gemaakt en vervolgens als 'weldaad' niet gedood maar tot slaaf wordt gemaakt.

Johan Picardt

De vloek van Cham

Als er dan toch slavernij was, was die dan gerechtvaardigd? Een belangrijk argument uit de zeventiende eeuw, dat tot in onze tijd soms gebruikt wordt om slavernij te verdedigen, is dat de negers de nakomelingen van Cham zouden zijn. De Coevordense predikant Johan Picardt was degene die dit argument in 1660 uitgebreid uitwerkte. Hij beschreef de geschiedenis van Noach en zijn zonen uit Genesis 9: Noach had 'wat hertelyck' van de wijn gedronken. Cham, die zijn vader naakt zijn roes ziet uitslapen, 'geckt en bespot' zijn oude vader. Sem en Jafeth bedekken hun vaders naaktheid met een kleed. Dan ontwaakt Noach.

'Hy zegent Sem en Japhet, hy vervloecht Cham, zeggende: God breyde Japhet uyt / en hy woone in Sems Tenten. [...] Cham en zijne nakomelingen zullen doorgaens knechten en slaven zijn.'

De profetie is volgens Picardt precies zo uitgekomen. Het geslacht van Sem (de Joden) was uit zijn tent verstoten; als straf omdat ze de Heere Jezus gekruisigd hebben. De 'Japheten' (de christenen) hadden de plaats van Sem ingenomen. Over Chams nakomelingen schreef hij:

'De Inwoonderen van Congo, Angola, Guinea, Monomotapa, Bagamidri, etc. zijn het niet der slaven nesten waer uyt soo veel herwaerts en derwaerts gesleept verkocht en tot alle slaef-achtige wercken gebruyckt werden? Dese menschen zijn alsoo genaturaliseert soo wanneer zy in vryheydt ghestelt of liefalligh gekoestert werden soo en willen zy niet deugen en weten haer selfs niet te gouverneren: maer by aldien men geduerigh met rottingen in hare lenden woont en dat men de selvige t' elckens sonder genade bastoneert, soo heeft men goede diensten van de selve te verwachten: alsoo dat hare welvaert bestaet in slavernije.'

Hiermee maakte ds. Picardt duidelijk dat hij ervan uitging dat de Afrikanen van Cham afstammen. Omdat ze zo 'genaturaliseert zijn' dat ze in vrijheid niet wilden deugen, zouden zij door de slavernij welvaren.

Naast het Cham-argument gebruikte men het argument van Hugo de Groot dat slavenhandel een mogelijkheid was om het lot van de slaven, die er in Afrika toch al waren, te verbeteren. Wat klopt in die redenering is dat 'slechts' veertig procent van de Afrikaanse slaven aan Europese slavenhandelaars verkocht werd, de rest bleef gewoon slaaf in Afrika. Maar er is ook wel wat tegen in te brengen. Dat deed de Vlissingse predikant Georgius de Raad in 1665. In de praktijk waren veel slaven helemaal niet vrijgekocht uit slavernij onder een Afrikaanse vorst. Velen werden aan boord gelokt en tegen hun wil ontvoerd. Bovendien vond hij dat de slaven tijdens de reis en op de plantages slecht werden behandeld. Dat bracht hem tot de aanbeveling dat de handelaren zich maar eens goed moesten afvragen of ze wel konden doorgaan met deze zondige handel.

Geen kerstening

De reden dat hij de Raad zijn boekje schreef, was echter een andere. Slavenhandel bood volgens Picardt de mogelijkheid negers te kerstenen. De slaven zouden in aanraking kunnen komen met het evangelie en christen worden. Een argument dat een andere Zeeuwse predikant, Udemans, in 1638 al in zijn handboek voor de christen-koopman had gebruikt. Maar, zo vroeg hij zich af, waarom verkopen slavenhandelaars hun slaven dan zo gemakkelijk aan rooms-katholieken? Tenslotte

Slavernijmonument Middelburg - onthuld op 2 juli 2005

Portret van Pieter Cnoll, opperkoopman in Batavia, met gezin en huisslaven - door Jacob Janz Coeman 1665

is de paus de antichrist en daar wil je toch zelfs geen slaaf mee in aanraking brengen? En bovendien: als kerstening dan zo'n belangrijk argument was, waarom deden de slavenhalers en de plantagehouders dan zo weinig moeite om de slaven tot christen te maken?

Dat men die kerstening niet zo serieus nam, heeft ongetwijfeld te maken met een gedachte die dominee Udemans daaraan verbond: als een slaaf christen werd, zou het goed zijn hem of haar, bijvoorbeeld na zeven jaar, vrij te laten. Paulus schreef in zijn brief aan de Korinthiërs: 'Een iegelijk blijven in die beroeping, daar hij in geroepen is. Zijt gij een dienstknecht (of: een slaaf) zijnde geroepen? Laat u dat niet bekommeren.' Maar Paulus liet er in hetzelfde vers op volgen: 'Maar indien gij ook vrij kunt worden, gebruik dat liever.' Daaraan ontleenden diverse theologen het argument dat slaven die christen werden, de vrijheid moesten krijgen.

In naam beleed de WIC dat kersteningsargument ook. Een instructie van de WIC schrijft dat men de slaven moest onderrichten om hen te bekeren tot 'onze gereformeerde religie en de kennis van de drie-enige en waarachtige God.' Maar de praktijk was anders. Toen Curaçao al honderd jaar in Nederlandse handen was, had nog nauwelijks een predikant

zich om hun geestelijk welzijn bekommerd. Iemand die dat wel deed, zoals de predikant J.W. Kals in de eerste helft van de achttiende eeuw, werd door de planters tegengewerkt. Ze vreesden dat het teveel geld zou gaan kosten als slaven tot geloof zouden komen en vrij gelaten moesten worden. Naast

Als een slaaf christen werd, zou het goed zijn hem of haar, bijvoorbeeld na zeven jaar, vrij te laten

dit economische argument (de plantages zijn economisch ten dode opgeschreven als er geen slaven zouden zijn), vergeleken sommigen de slavernij met de toestand van lijfeigenen in Oost-Europa of dagloners in de Republiek. Slavernij was toch niet erger dan de lijfeigenschap die er in Europa was? En hadden slaven niet veel meer bestaanszekerheid dan de dagloners in de Republiek, die 's morgens nog niet wisten of ze 's avonds genoeg verdiend hadden om te kunnen eten? Veel voorstanders van de slavernij bedienden zich van theo-

logische en economische argumenten. Slechts weinigen verzetten zich ertegen. Dominee Hondius deed dat wel in zijn 'Swart register van duysent sonden' uit 1679. Gereformeerden zondigden als ze zich bezig hielden met slavenhandel. Tenslotte ging het om mensen 'van een en dezelfde nature' als zichzelf. Ook dominee Smijtegelt wees slavenhandel af als strijdig tegen het achtste gebod. God zou mensendiefstal wreken, schreef hij in één van zijn preken over de Heidelbergse Catechismus.

Weinig weerstand tegen slavernij

Er werd in de zeventiende en achttiende eeuw dus wel gediscussieerd over de vraag of slavernij en slavenhandel ethisch verantwoord waren, maar de voorstanders en gedogers waren duidelijk in de meerderheid. Pas tegen het einde van de achttiende eeuw, toen er door de Verlichting steeds meer kritiek kwam op de slavernij, gingen christenen kritischer tegen de slavernij aankijken. Zo kwam de vraag naar de kerstening opnieuw op tafel. Dat die nog niet echt ter hand was genomen, bleek wel uit een prijsvraag die de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem in 1776 uitschreef. De vraag waar de inzenders zich over moesten buigen, was: 'Welke zyn de beste middelen, om de ware en zuivere leer van het Evangelie onder de bewoners der Colonien van den Staat meer te bevestigen en in die landstrecken voort te planten?'

Toch waren het vooral Engelse en Franse christenen die zich op Bijbelse gronden tegen de slavernij keerden. Een van hen was de Fransman B. Frossard, wiens geschrift door Betje Wolff in 1790 in het Nederlands werd vertaald. 'De Voorzienigheid' had de Europese volken begunstigd met de christelijke waarheden. Dat verplichtte hen de negers te bekeren, zo vond hij. Maar volgens hem was het zeker niet zo dat God zich van slavernij bediende om de Afrikanen te kerstenen. Daar waren betere middelen voor: kerken bouwen en zending bedrijven in Afrika zelf, bijvoorbeeld.

Het zou nog tot de negentiende eeuw duren voordat een aantal Nederlandse christenen actie ondernamen. In 1842 richtten Groen van Prinsterer en een aantal andere mensen uit de kringen van het Réveil, zich in een verzoekschrift tot de koning om de slavernij in de Nederlandse koloniën af te schaffen. In 1863 schafte de Nederlandse regering de slavernij in alle koninkrijksdelen af.

Personalia:

Drs. J.L. Vermeulen studeerde geschiedenis aan de universiteit Leiden van 1994 tot 1997. Hij is docent en teamleider aan het Driestar College te Gouda. Daarnaast is hij één van de auteurs van de christelijke geschiedenismethode Bronwijzer

Belangrijkste literatuur:

- A.N. Paasman, Reinhart: *Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden 1984)
- J. Douma, *Slavernij in het Nederlandse koloniale tijdperk: waarom een zwarte bladzijde* (eerder verschenen in *Transparant*)

Bronnen

• Bron A:

Uit: A.N. Paasman, Reinhart: *Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting*

Er bestaan volgens Willem Usseinx, medeoprichter van de WIC, mensen 'van soo vuylen slaefachtigen aerd' dat ze als vrije lieden voor zich zelf noch voor anderen ook maar iets zouden betekenen en dus beter in dienstbaarheid gehouden kunnen worden.

• Bron B:

Uit: 't Geestelyck roer van 't coopmans schip (1638) van ds. Udemans

De geestelijcke slavernije is, als een mensche staet onder het geweld van den duyvel ende van de sonde [...]. De lichamelijcke slavernie is, als yemandt volgens het recht der volkeren, staet onder eens anders geweld, als sijnen eygenen Heere, die nochtans naer het recht der natueren, sijnen Heere niet en is.

• Bron C:

Uit: 't Geestelyck roer van 't coopmans schip (1638) van ds. Udemans

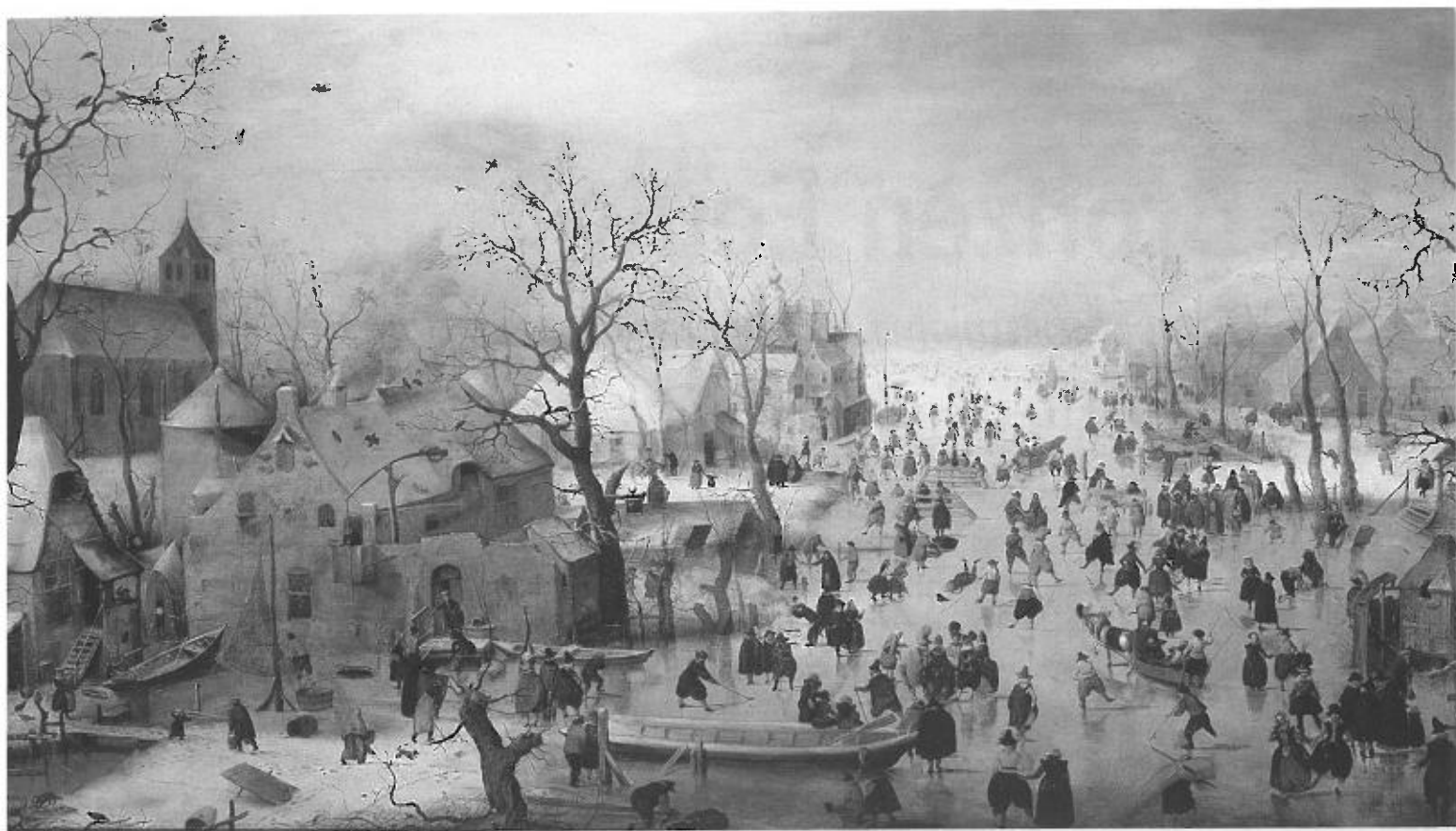
Hier uyt [de zonde] is oock gesproten de lichamelijcke slavernie, onder het geweld van andere menschen / gelyck blijckt aen Cam ende synen sone Canaan, die daerom van den rechtvaerdigen Noach wierdt vervloecht / ende genoemt een knecht der knechten, Gen. 9 vers 25. Daeromme wierden oock de Gibeoniters van Josua vervloecht / dat onder haer de slavernie niet en soude ophouden / om hout te houwen / ende water te dragen ten huysse Godts / om datse de Gemeynthe Israels bedrogen hadden / Josu. 9 vers 21. tot den eynde toe.

• Bron D:

Uit: A.N. Paasman, Reinhart: *Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting*

Een dialoog tussen een voor- en een tegenstander van slavernij, waarbij de voorstander over de meest overtuigende argumenten beschikt, wordt weergegeven in de *Beschrijvinge van Gutana, des selfs situatie / gesontheyt / vruchtbaerheit ende ongemeene profijten en voordeelen boven andere landen* (1676). Dit pamflet bevat een gesprek tussen een boer, een burger, een schipper en een Haagse bode over het verval van handel, nijverheid en scheepvaart, en de middelen tot herstel, zoals het investeren in de koloniale handel en landbouw. De boer veronderstelt dat de Hollanders, anders dan andere Westeuropese volken, niet betrokken zullen zijn bij slavenhandel en slavernij omdat dit immers niet geoorloofd is. De schipper verdedigt slavernij door te wijzen op het voorkomen ervan in het Oude Testament, met nadruk wijst hij op 'het exempel Chams en sijnes Soons'. De boer antwoordt hierop: 'Ja dat was in 't O.T. maer dat is nu in den N.T. afgeschafft door Christum die ons vry gemaect heeft'.

De schipper: 'Dat de slavernye in den N. Testamente is afgeschafft / most bewese worden / ende soo lange als dat niet en geschiet / soc houden de wetten des O. Testaments stede. Maer wijst my doch een sulcken plaetse. Ick bekenne wel / dat Christum ons heeft vry gemaect van de slavernye der sonde ende des Duyvels / welcke Geestelijck is, maar niet van de Lichamelijcke slavernye [...]. So siet men oock in den Brief van Paulo geschreven aen Philemon, dat / ais de Slave Onesimus van sijn Heer was wegh-gelooopen / hy van Paulo tot sijn heer Philemon wederom gesonden wierde. Soo dat het soo verre van daer is / dat de slavernye in den N. Testamente souden wesen afgeschafft / datse noch krachtelijck is bevestight geworden / ende vast gestelt. Die hier van breeder bericht begeert / leese het *Koopmans Roer van D. Godefrid Udemans*'.

Uitspret in de zeventiende eeuw - beroemd schilderij van Hendrick Avercamp ca 1608 - Rijksmuseum

De boer oppert tenslotte het alternatief om vrije 'huurlingen' in te zetten, maar de schipper voert als bezwaren hiertegen aan dat er nauwelijks huurlingen te contracteren zijn en dat zij bovendien tijdelijk zijn en na afloop van hun contract de plantage kunnen verlaten. Hooguit voor een beginnend plantage-eigenaar zijn huurlingen aan te beveien - sterft er een dan is men niet meteen een deel van zijn kapitaal kwijt.

• **Bron E:**

Uit: *Willem Bosman*, 'raad en opperkoopman op Kasteel St. George d'Elmina', *Nauwkeurige beschrijving van de Guinese Goud- Tand- en Slave-Kust* (1704)

Niet weinige sijn 'er onder ons / dewelke wanen dat hier de Ouders hun Kinderen, de Mannen haer Vrouwen, of den eenen Broeder den ander verkoopt. De geene / welke van dusdanige gedagten zijn / bedriegen hun selfs, want dit noit en gebeurd dan uit *noodsakelijckheid*, en om deese of geene *misdaed*, doch de meeste Slaven die tot ons werden gebracht / sijn menschen die in den Oorlog sijn gevangen en die door de *Overwinnaers*, als hun Buit sijnde / werden verkogt

• **Bron F:**

Uit: *Brieven over het bestuur der colonien Essequibo en Demerary*, gewisseld tusschen de heeren Anstodemus en Sincerus (1785-1788). De spil des ganschen welvaarts der colonien draait alleen op den vryen en onbelemmerden invoer van Neegers die onze Land- Arbeiders zyn, en dat daar voor alle andere consideratien plaats moeten maaken en te rug staan. [...] Alle de gezegden over den onbezwaarden invoer van Neegers, moet ook toegepast worden op de Muilezels en Paarden.

• **Bron G:**

Uit: *Bernardus Smijtegelt*: Des Christens eenige troost in leven en sterven (1747).
Eerst kunnen wy grove dieverye begaan met eenen mensch te steelen. Dat soort van dieverye wort begaan in den slaafhandel die eenen mensche steelt, zaid God / zal zekerlyk gedood worden, Exod. XXI: 16. Is dat niet droevig / daar hebben de Christenen eene negotie van gemaakt. Ach! mogten die menschen / die zoo verkogt, vervoert, en dikwijls daarom vermoert worden / eens

spreken, zouden ze niet zeggen / als eertyds Joseph, ik ben dief-felyk ontstoolen uit myn land, Gen. XL: 15.

• **Bron H:**

Samengevat uit B. Frossard. Bette Wolff vertaalde het werk als De zaak der negerslaaven, en der inwooneren van Guinéa, ingeleverd bij het gerichtshof der gerechtigheid, van den godsdienst en der staatkunde (1790)

De vervloeking door Noach uitgesproken over Cham en diens zoon Kanaan geldt niet meer voor het tegenwoordige geslacht, God heeft niet verder gestraft dan in het derde geslacht. Gesteld dat de Afrikanen de nakomelingen van Cham zijn, dan moet men zich afvragen waarom zij pas in de laatste eeuwen knecht der knechten zijn geworden. Overigens is het volgens sommige onderzoekers nog maar zeer de vraag of de Afrikanen als Kanaans nageslacht kunnen worden beschouwd.

• **Bron I:**

In *G. A. Bredero's blijspel Moortje* (1617) spreekt de *Amsterdamse koopmanszoon Ritsart* zijn afkeuring uit over slavenhandel en slavernij

Onmenschelyck ghebruyck! Godloose schelmery!
Dat men de menschen vent, tot paartsche slavernij!
Hier zynder oock in stadt, die sulcken handel dryven,
In Farnabock - maar 't sal Godt niet verhoelen biyven.

• **Bron J:**

Uit: *De slavenhandel (door TK)*, opgenomen in *de Almanak van vernuft en smaak* (1793).

Kom, droog de bron van zoo veel tranen,
Schoon de eigenbaet van lafheid riep,
Vergruis den boei der Afrikanen -
Maek hen zo vrij als God hen schiep!
Dan zal geen slaef zijn lot vervloeken -
In moord noch oproer redding zoeken,
Of vlugten naer een zandwoestijn,
Dan zullen ze allen wederkeeren -
Met ons den waren God vereeren -
En Neerland eeuwig dankbaer zijn

Bronzen Eeuw

Armoedebestrijding in zeventiende eeuw hard nodig

'Hebt elkander toch hartelijk lief', zo laat Godfried Bomans de hoofdpersoon in het boekje *Pieter Bas* zeggen. Het zou een aardig thema zijn voor een preek. Naastenliefde is immers een van de kernen van het christelijk geloof. Daarbij hoort ook het zorgen voor hen die aan de rand staan: de armen, de gehandicapten, de weduwen. Sinds jaar en dag is dit een taak voor de diaconie. Hoe was dit echter in de Gouden Eeuw geregeld? Buitenlanders verbaasden zich in de Gouden Eeuw over de goede Nederlandse armenzorg. Toch is het merkwaardig dat ongeveer de helft van de bevolking amper kon rondkomen. Nederland was ook toen geen polderparadijs.

– door Pieter Verhoeve –

De Gouden Eeuw was een periode van enorme voorspoed. De bewoners van een stuk grond aan de Noordzee, de Nederlanden, wisten niet alleen het machtigste land ter wereld, Spanje, te verslaan. Nee, de pas ontstane Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden slaagde er binnen korte tijd zelf in een internationale mogendheid te worden. In de zeventiende eeuw was het Nederland van toen qua macht en invloed op bepaalde momenten te vergelijken met landen als China en Amerika tegenwoordig.

Nederland, of beter gezegd, de Nederlanden, was niet alleen toonaangevend op machts-economisch vlak met haar overwinningen van De Ruyter, Prins Maurits en de VOC. De Republiek was ook de trendsettende natie op het gebied van kunst. Denk aan de vermaarde schilderijen van Vermeer en Rembrandt. Ook ten aanzien van de filosofie was ons land zijn tijd ver vooruit. Jonathan Israel heeft in zijn studie 'Radical Enlightenment' proberen aan te tonen dat de Vroege Verlichting eigenlijk in dit land begon. Henk van Nierop, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, schrijft op de website van zijn onderzoeksprogramma over de Gouden Eeuw: 'Er is geen tijdperk in de Nederlandse geschiedenis waarin zo veel uitzonderlijk begaafde personen op een zo klein oppervlak bij elkaar hebben geleefd. De twee beroemdste Nederlanders die ooit hebben geleefd, Rembrandt en Spinoza, bewoonden hetzelfde huizenblok bij het tegenwoordige Waterlooplein in Amsterdam.' Dat er tegelijk burgers zouden zijn die moeite hebben om in leven te blijven, lijkt dan vreemd. Waren er in

die tijd burgers die moesten ploeteren om het hoofd boven water te houden? Lange tijd is hier feitelijk geen onderzoek naar gedaan. De beroemde historicus P.J. Blok ging er gewoonweg van uit dat in de Republiek er geen armoede was. Voor de mensen die het moeilijk hadden, zou er namelijk een afdoend vangnet georganiseerd zijn via de kerk en de overheid.

Nog niet zo heel lang geleden, zo rond 1970, op het moment dat sociale geschiedenis populair begon te worden, is er aandacht gekomen voor de verschoppelingen in de Gouden Eeuw. Er bleek een groep mensen te zijn, een grote groep zelfs, die nauwelijks in leven kon blijven. Ingrid van der Vlis becijferde in haar proefschrift *Leven in armoede* dat in Delft nota bene 15% van de bevolking niet in leven kon blijven zonder de wettelijke uitdeling van de 'Kamer van Charitate', een toenmalige variant van de voedselbank.

Bedeelden

Zij die leefden op of onder de armoedegrens werden ook wel bedeelden genoemd. In Zwolle was ongeveer 10% van de bevolking arm, in Delft dus ongeveer 5% meer. Dat is fors te noemen. Tegelijkertijd lag dit percentage in andere landen hoger en kende ons land internationaal gezien weinig armoede. Een groot deel van de samenleving leefde echter net rond of boven de armoedegrens. Denk dan aan het dienstpersoneel (wel zo'n 10% van de samenleving!) en de arbeiders (circa 35% van de bevolking).

Na een forse loonstijging van de arbeiders aan het begin van de zeventiende eeuw, kregen zij het na 1640 in verhouding best zwaar. Hun lonen zouden vanaf die tijd ongeveer 200 jaar (!) niet meer stijgen, terwijl de prijzen wel toenamen. De economische groei in deze tijd was volgens prof. Jan Luiten van Zanden ongeveer een half procent per jaar. Dit cijfer was internationaal gezien overigens hoog. Voor arbeiders echter, bood deze economische groei weinig soelaas. Zij moesten

Naar schatting kon ongeveer de helft van de bevolking in de Gouden Eeuw met moeite het hoofd boven water houden

van elke verdiende gulden ongeveer 40 cent aan brood uitgeven, terwijl de graanprijzen stegen. Dit betekende, met name in de winterperiode waarin weinig verdiend en gewerkt werd vanwege de enorme koude, simpelweg honger. Naar schatting kon ongeveer de helft van de bevolking in de Gouden Eeuw het hoofd met moeite boven water houden. Opgemerkt zij nog wel dat in de kustprovincies dankzij de wereldhandel

Rembrandt. f. 1648.

Bedelaars aan de deur krijgen een muntstuk - ets van Rembrandt 1648.

Weeshuis in Gouda op ansicht - Hier vingen vanaf de Middeleeuwen Heilige Geestmeesters weeskinderen op.

meer geld en welvaart was, terwijl men het in de landprovincies met veel minder moest doen. Voor de inwoners hier was de Gouden Eeuw op zijn best een Bronzen Eeuw.

De florierende economie trok veel buitenlanders aan. Alleen al na de val van Antwerpen in 1585 kwamen duizenden handelaren uit het huidige België naar Nederland. Dit waren rijke kooplieden met internationale contacten. Er kwamen echter nog veel meer berooide arbeiders af op de Nederlanden, als vliegen op stroop.

De aanwezigheid van vele wanhopige en ongeschoolde 'buitenlanders' was een belangrijke reden dat de welvaart per hoofd van de bevolking in de zeventiende eeuw nauwelijks groeide. Hun arbeidskracht was nodig voor het vele werk in de zomermaanden (denk aan de bevoorrading van de VOC-schepen), maar leverde in de winter schrijnende armoede op. De meeste immigranten kwamen uit Europa en hadden een christelijke achtergrond. 'Scandinavië leverde zeelui, terwijl de helft van de bakkers in Amsterdam uit Duitsland kwam', zo schrijft Maarten Prak in zijn boek *Gouden Eeuw: het raadsel van de Republiek*.

Vrouwen en kinderen laatst

Ook vrouwen en kinderen hadden het in verhouding slecht. Kinderarbeid was een breed geaccepteerd verschijnsel. In armere gezinnen leverden kinderen geld op, in plaats van dat ze geld kostten. Tegenwoordig kost een kind voor de ouders tot zijn volwassenheid ongeveer 100.000 euro, zo is berekend door het NIBUD. In de Gouden Eeuw echter – toen de leerplicht nog niet bestond – droegen werkende kinderen bij aan het gezinsinkomen.

Werkende vrouwen hadden het evenmin goed. Hoewel ze

vaak wel konden lezen en schrijven, toentertijd internationaal gezien een unicum, bleven veel dames steken in laagbetaalde baantjes. Met name weduwen hadden het slecht. Aan gezien de Republiek voortdurend in oorlog was (gesneuvelde soldaten), gevaarlijke handelsmissies overzee stuurde (naar schatting overleed een derde van de matrozen van de VOC en WIC onderweg) en vrouwen sowieso ouder werden dan mannen, waren er nogal wat alleenstaande moeders. Zij deden een voortdurend beroep op de kerk of de burgerlijke overheid om bijstand.

Vrouwen werkten overigens vaak voltijds. Veelal was het nodig om zelf in leven te blijven. Door de al eerder genoemde sterfte van mannen in het leger en de vloot, was er een vrouwenoverschot. Bovendien was de economie gecentreerd rond de *oikonomos*, een zelfvoorzienend huishouden. Denk bijvoorbeeld aan de gilden (vakvereniging), waar een vader namens het gezin lid van was. Overleed de vader, dan zette moeder het familiebedrijf gewoon voort.

Mozes en Aaron

Wie zorgde dan voor de kwetsbaren? Wie ving de verschoppelingen op? In de zeventiende eeuw was er geen AOW, Sociale Dienst of kinderbijslag. Toch was er wel een systeem van armenzorg dat zijn tijd ver vooruit was. In principe was er voor iedereen een instantie waar zorg, en in ieder geval dagelijks brood gehaald kon worden.

De gezaghebbende prof. A. van Deursen laat in zijn studie *Kopergeld van de Gouden Eeuw* uit 1978 zien dat grofweg de volgende tweedeling kan worden gemaakt. De mensen die lid waren van de Gereformeerde Kerk (de enig toegestane en grootste kerk) kregen bijstand van de diaconie. Behoeftige kerkleden kregen onder meer op zondag na de kerkdienst van de diakenen naar behoefte brood en kleding. Het deel van de bevolking dat een andere geloofsovertuiging was toegedaan (de katholieken en joden bijvoorbeeld) kon zich wenden tot de armenzorg van de wereldlijke overheid. Gemiddeld genomen was de armenzorg van de kerk royaler dan die van de overheid. Toch bleef het voor de behoeftigen behelpen. De geboden hulp was niet zelden maar net toereikend om in leven te blijven.

Spanningen

Tussen kerk en staat was wel sprake van spanningen rondom de armenzorg. Zowel de eigen armenzorg van de kerk als die van de overheid bedienden hun eigen 'markt'. Geen enkele partij had het alleenrecht om de armen te bedienen, zodat er ook wel onenigheid ontstond tussen de functionarissen van de kerk en die van de overheid.

Dat was niet vreemd, omdat rond 1600 misschien maar één op de tien burgers actief betrokken was bij de gereformeerde kerk. Veel meer burgers waren afhankelijk van ondersteuning, op bepaalde tijden was dit soms wel de helft van de bevolking.

De armen waren dus lang niet allemaal protestant. Toch was er voor hen liefdadigheid. Deze werd georganiseerd door de overheid of door liefdadigheidsinstellingen. De armenzorg

van de overheid werd vaak vernoemd naar de Heilige Geest. Deze naam is afkomstig uit een Frans broederschap uit de Middeleeuwen dat zich noemde naar de Heilige Geest en opgericht was om de nood van de kwetsbaren te verlichten. In de loop van de tijd waren er overal plaatselijke stichtingen – los van de kerk dus – die zich ook met deze naam toiden. De bestuurders noemden zich Heilige Geestmeesters.

Met de Reformatie werden de Heilige Geestmeesters niet naar huis gestuurd. Integendeel, het duurde vaak enige jaren voordat de nieuwe kerk geld genoeg had om haar eigen armen te onderhouden. Met als gevolg dat in veel plaatsen er zowel Heilige Geestmeesters als diakenen actief waren. Soms werden diakenen door de lokale overheid benoemd en werden ze gedwongen met de Heilige Geestmeesters samen te werken.

De diaconie was wel verschillend van de Heilige Geestinstellingen. De diaconie had haar eigen inkomstenbron (de collecte op zondag) en haar eigen doel (de leden van de plaatselijke kerk). Daarbij werd bij de uitdeling ook geheimhouding betracht. De instellingen van de overheid hadden hun inkomsten vaak uit de kas van de overheid of opbrengsten van hun eigen landerijen. De Heilige Geestbroeders deelden uit in het openbaar en maakte geen onderscheid naar geloofsopvatting.

Conclusie

In de Republiek bestond veel liefdadigheid. De kerken verstonden hun taak, terwijl de overheid voor de niet-gereformeerde burgers (ongeveer de helft van de bevolking) een aparte armenzorg onderhield. Deze was hard nodig. De Gouden Eeuw was voor de meeste burgers niet zo verguld als die naam doet vermoeden. De levensomstandigheden van tienduizenden inwoners aan de onderkant van de samenleving waren ronduit slecht en nauwelijks beter dan in het buitenland.

Oftewel, de rijken werden rijker, maar de armen kregen het nauwelijks beter. De uitspraak 'hebt elkander hartelijk lief', die overigens letterlijk in de Bijbel te vinden is (Rom. 12:10), noopte gelovigen tot christelijke handreiking. Zonder steun van de diaconie of overheid zou de Gouden Eeuw voor veel burgers in een nog grotere jammerpoel ontaard zijn.

Personalia:

Mr. drs. Pieter Verhoeve is advocaat en studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht en rechten aan de Universiteit van Leiden. Hij schreef onder andere mee aan de reformatorische onderwijsmethode 'Bronwijzer'.

Belangrijkste literatuur:

• A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974). Hfst. VI: 'De diaconie. Wereldlijke en kerkelijke armenzorg'.

• A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991). Met name deel I: 'Het dagelijks brood, hfst. 'Eerlijke armoede'.

• L. Noordegraaf, 'De arne', in: H.M. Behen, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 315-347.

• Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001).

• Hilde van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000).

Bron:

Ziekteverschijnselen genoemd bij Delftse bedeelden uit het cohort 1645*

Ziek**	Totaal	Kinderen	Volwassenen
	214	124	90
Besmettelijke ziektes	144	97	47
Pest	111	66	45
Pokken	33	31	2
Handicap	97	33	64
Scheursel	27	21	6
Gezicht	23	4	19
Benen	22	6	16
Armen	21	1	20
Overig	4	1	3
Huidziektes	92	76	16
Schurft	57	54	3
Leproos	35	22	13
Gasthuis	87	4	83
Krankzinnigheid	33	8	25
Onnosei'	24	8	16
Dolhuis	9		9
Overig	61	15	46
Ziektes***	42	13	29
Ongeelukken	19	2	17
Totaal	728	357	371

Bron: Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001) tabel 10.

*Cohort 1645: Alle huishoudens die in 1645 voorkwamen in de Delftse bedelingsregisters.

**Omvat beschrijvingen als 'sieck', 'kranck', 'ellencich', 'niet wel', etc.

***Omvat een aantal ziektes die niet in het schama voorkomen, zoals 'pleuris', 'rasende koorts' en 'tering'.

*Standbeeld Spinoza
Paviljoensgracht Den Haag*

Een blik op Verlichting, politiek en religie in de Republiek

Een verlichte dominee in de Republiek

Hij was tegen Spinoza. Toen hij voor de Provinciale Staten van Overijssel verscheen, zei hij dat hij nooit spinozisme, maar slechts orthodoxie had geleerd. Toch werd Frederik van Leenhof, predikant te Zwolle, in 1712 uit de gereformeerde kerk gezet. Hij had een gedachtegoed verkondigd dat misschien niet spinozistisch, maar in ieder geval onaanvaardbaar radicaal was. De geschiedenis rondom Van Leenhof laat zien dat de Verlichting in Nederland zich niet beperkte tot filosofische werken van geleerden die buiten of op de rand van de religieuze gemeenschap stonden. Het lag veel subtieler: ook een gereformeerde dominee kon vertegenwoordiger zijn van een verlichte manier van denken – en zelf van mening zijn dat hij de kern van het christelijk geloof vertolkte.

– door Liesbeth Schimmel –

Waar denken we aan bij Verlichting in de Republiek? Waarschijnlijk in eerste instantie aan de invloed van Franse, Engelse of Duitse verlichters. Of aan netwerken en uitgeverijen in de Republiek waar verlichte werken van buitenlandse denkers besproken en verspreid werden. Nederlandse namen spelen een minder grote rol. Bij Nederlandse verlichters noemen we de rechtsgeleerde Hugo de Groot, de onderwijsman Franciscus van den Enden, de astronoom Eise Eisinga en vooral de uit Frankrijk gevluchte Pierre Bayle en de joodse filosoof Benedictus de Spinoza.

Met die laatste naam is een intrigerend stuk geschiedenis aangesneden, dat laat zien dat er zeker een specifiek Nederlandse vorm van Verlichting was. Spinoza en de Verlichting zijn van belang omdat historici er vele boeken en artikelen

aan hebben gewijd. Maar ook in de tijd van Spinoza zelf was hij voortdurend onderwerp van gesprek. Rond 1700 gonsde de Republiek van de discussies rondom deze radicale verlichte denker van Nederlandse bodem. Spinoza (1632-1677), die geboren werd als Baruch in een Portugees-joodse immigrantenfamilie, schreef een aantal werken waarin hij op filosofische wijze de grond onder het traditionele joodse en christelijke geloof vandaan haalde. Zijn anoniem uitgegeven werk *Tractatus Theologico-Politicus* (1670) was een kritiek op de uitleg van de Bijbel en de dogmatiek en vormde een pleidooi voor godsdienstvrijheid, tolerantie en het gebruik van de rede. De *Ethica*, postuum uitgegeven in 1677, verkondigde een leer waarin God samenvalt met de natuur en dus onpersoonlijk is, en het bovennatuurlijke en Gods voorzienigheid worden ontkend.

Het debat tussen verlichte en traditionele denkers in de Republiek werd lange tijd beheerst door de naam van Spinoza. Tientallen jaren voordat de Verlichting in Europa op haar hoogtepunt was, was de Republiek het toneel van verhitte discussies tussen traditioneel en radicaal denken. Wie radicaal gedachtegoed vertolkte, kreeg onmiddellijk het etiket 'spinozist' opgeplakt. Interessant is dat iemand helemaal niet Spinoza's denkbeelden hoefde te onderschrijven om van spinozisme te worden beschuldigd. Zo iemand hoefde ook geen radicale filosoof te zijn. Spinozisme ontdekte men ook onder gereformeerde dominees.

In dit artikel wordt als voorbeeld hiervan de geschiedenis rondom de Zwolse predikant Frederik van Leenhof voor het voetlicht gebracht. De slepende controverses die rondom hem ontstond, zegt veel over het godsdienstige denken, de kernvragen waar het in het gesprek tussen Verlichting en orthodoxie om ging en de kerkelijke en politieke situatie rond 1700. Aan de hand van de inhoud van Van Leenhofs boek en de nasleep daarvan, wordt een antwoord geformuleerd op de vraag hoe de Verlichting hierin gestalte kreeg.

De hemel op aarde

Frederik van Leenhof (1647-1712) was predikant in de gereformeerde kerk in Zwolle. Vanwege zijn sympathie voor de theologie van René Descartes en Johannes Coccejus stond hij al vroeg te boek als een vooruitstrevende predikant. In twee traktaten over Koning Salomo waren voor een scherpe lezer republikeinse ideeën te ontdekken. Maar niets daarvan

Portret van Rene Descartes - door Frans Hals

zorgde voor zoveel ophef als de publicatie van zijn werk *Den Hemel op Aarden* in 1703.

De volledige titel van dit geschrift geeft direct Van Leenhofs programma weer. *Den Hemel op Aarden; of een korte en klare Beschrijvinge van de Waare en Stantvastige Blydschap: zoo naar de Reden, als de H. Schrift, voor alle slag van Menschen, en in allerlei voorvallen.* De kern van zijn boodschap is dat het voor alle mensen mogelijk is om de hemel op aarde te genieten. De hemel op aarde bestaat in een vaste, geruste en vredige staat van volmaaktheid in God. Natuurlijk is het leven niet slechts zonnenschijn, maar de volmaaktheid bestaat juist daarin dat de mens leert om 'in alle van God toegezondene rampen in zijne liefde vergenoegt te leven'. Van Leenhof voegt er dan aan toe dat het in het leven na dit leven pas echt volmaakt wordt.

Tot zover is Van Leenhofs visie weinig schokkend voor zijn lezerspubliek. Zijn boodschap gaat echter nog een stuk verder en vooral zijn benadering is opvallend. Volgens Van Leenhof is de hemel op aarde te bereiken door middel van blijdschap. Blijdschap is rust in het hart en een genoegen in Gods 'eeuwige orde' en waarheid. Concreter wil dit zeggen dat blijdschap gelegen is in de kennis en het verstand van zichzelf en de omringende dingen, liefde tot de burgerstaat en Gods genade. Twee vruchten heeft deze blijdschap: liefde tot God en liefde tot de naaste. Zo is blijdschap de vervulling van de wet.

Voor deze gedachtegang put Van Leenhof volgens eigen zeggen uit drie bronnen: de rede, de ervaring en de Heilige

Schrift. In zijn geschrift neemt de rede een opvallende plaats in. Het inzicht in Gods eeuwige orde – een abstractie die Van Leenhof niet concretiseert – is mogelijk door de rede. De Schrift is daarnaast het domein van de verbeelding, die mensen ook nodig hebben om zich in Gods eeuwige orde te verblijden. Maar, benadrukt Van Leenhof, voor de uitleg van zowel de natuur als de Schrift is de rede nodig. De rede laat zien dat de Bijbel niet letterlijk, maar geestelijk moet worden uitgelegd. Die geestelijke uitleg geldt ook voor de beschrijvingen van hemel en hel en daarom kan Van Leenhof de hemel zo uitleggen als hij doet.

Een algemene godsdienst

Zoals hierna zal blijken, werd Van Leenhofs betoog door de vertegenwoordiging van de gereformeerde kerk opgevat als een afwijkende leer én als een aanval op de gereformeerde kerk. Het onorthodoxe van zijn leer zit vooral in de accenten die hij legt. Zonde en verzoening hebben vrijwel geen plaats in zijn geschrift. Niet zozeer verzoening van de zonde door Jezus Christus, maar inzicht in Gods eeuwige orde maakt blij en gerust. Voorzover Van Leenhof over zonde spreekt, spreekt hij over droefheid. Dat is ook het punt waarop zijn betoog een aanval wordt op de gereformeerde kerk van zijn dagen. *Den Hemel op Aarden* leest niet direct als een polemisch geschrift, maar de boodschap is duidelijk. Helaas, schrijft Van Leenhof, is er in kerkelijke zaken veel wat droefheid bevordert. De 'algemene godsdienst', die gebaseerd is op goede gedachten over de beminlijke God, wordt overschaduwed door allerlei geboden en regels. Predikanten bevorderen de droefheid door over allerlei bovennatuurlijke zaken te praten en hun toehoorders het gebruik van de rede te onthouden. Ze verwachten van de kerkgangers dat ze blindelings geloven wat ze zeggen, alleen maar omdat ze predikant zijn. Ze menen het gezag van God achter zich te hebben en dat maakt hen hoogmoedig, zodat ze de politiek zelfs uitvoerder maken van hun kerkelijke heerszucht. In plaats daarvan, besluit Van Leenhof, moet er een godsdienst van blijdschap komen die direct onder ver-

Interessant is dat iemand helemaal niet Spinoza's denkbeelden hoefde te onderschrijven om van spinozisme te worden beschuldigd

antwoordelijkheid van de staat valt. Daarmee zal de politieke invloed van de kerk worden ingeperkt en wordt de kerk wat ze zijn moet: het instituut dat zorg draagt voor de algemene godsdienst van blijdschap, die bestaat in liefde zonder vrees, kennis van enkele grondwaarheden van het christendom en een leven van deugd en zeden.

De controverse

Den Hemel op Aarden veroorzaakte een strijd die negen jaar voortduurde en tot in de Staten-Generaal werd uitgevochten. De eerste reacties kwamen in de vorm van open brieven van theologen. Zij vonden dat Van Leenhof filosofie en theologie

vermengde en noemden hem veelzeggend 'spinozist'. Van Leenhof klom in de pen en schreef het geschrift *Den Hemel op Aarden Opgeheldert*. Daarin weerlegde hij de beschuldiging dat hij spinozist was en benadrukte hij nogmaals dat hij slechts de kern van het christelijk geloof weergaf. Dit geschrift werd al snel bedolven onder nieuwe brieven en pamfletten. Zijn naam dook zelfs op in populaire teksten en in gesprekken op straat. Een enkele anonieme pamfletschrijver nam het voor

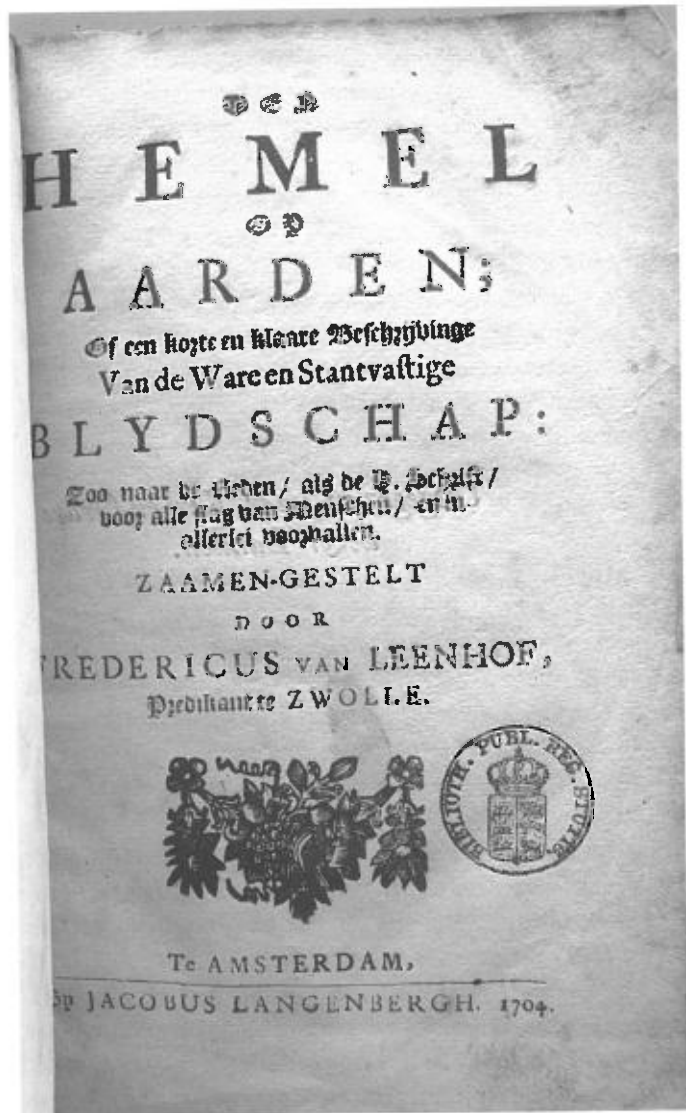
Zeker is dat Van Leenhof zich buiten de kaders van de gereformeerde kerk van zijn dagen bewoog

Van Leenhof op. Van Leenhof zelf verzette zich vooral tegen het etiket 'spinozist'. Hij schreef dat hij Spinoza's belangrijkste werk *Tractatus Theologico-Politicus* helemaal niet had gebruikt en de *Ethica* slechts heel af en toe. Tegelijkertijd bleef hij erbij dat Spinoza niet alleen maar verwerpelijke dingen had geschreven, en dat er vele gelovige mensen waren die de waarde van zijn werk inzagen.

Al in maart 1704 had de strijd zo'n omvang gekregen dat Van Leenhof zelf de Zwolse kerkenraad bijeen riep. Op verzoek van Van Leenhof stelde de kerkenraad een aantal artikelen op, waarin elke affiniteit met Spinoza en afdwaling van de gereformeerde leer in *Den Hemel op Aarden* werd ontkend. Met Van Leenhofs ondertekening van deze artikelen was zijn loyaliteit aan de gereformeerde kerk verzegeld. Dat maakte echter geen indruk. De kerkenraad werd nu door de classis (regionale kerkvergadering) tot de orde geroepen. De predikanten uit de regio verzochten de aftreding van Van Leenhof voor twee maanden, zodat zijn verdachte werk grondig bestudeerd kon worden.

Het vervolg van de controversen laat zien dat er ook politieke belangen in het spel waren. Niet alleen de Zwolse kerkenraad, ook de burgermeesters van Zwolle reageerden furieus op de inmenging van de classis. Het stadsbestuur was zeer verontwaardigd over het feit dat de classis ingreep in een kwestie die de stad Zwolle aanging.

Terwijl de kwestie-Van Leenhof inmiddels in de meeste provinciale synodes en ook in de Staten-Generaal over tafel ging, werkte de Zwolse kerkenraad aan nieuwe artikelen. Deze artikelen, waarin elk spinozistisch gedachtegoed werd afgezworen, werd door kerkenraad, stadsbestuur en gemeente unaniem aanvaard. Toch vielen opnieuw classis, synodes en het grotere publiek over Van Leenhof en Zwolle heen. Tijdens een vergadering van de Staten-Generaal in december 1706 werd de onwillige provincie Overijssel door alle andere provincies opgedragen om Van Leenhofs boeken te verbieden. De kwestie bleef echter slepen en in juni 1709 werd Van Leenhof in persoon voor de Provinciale Staten geroepen. Toen Van Leenhof volhield dat hij nooit spinozisme had geleerd, zijn boeken niet zou herroepen en geen aanvullende artikelen zou ondertekenen, was zijn vonnis getekend. Al die tijd hield Zwolle vast aan de bescherming van Van Leenhof en zijn werken.

Het kostte nog vele verhitte vergaderingen door de hele Republiek voordat Zwolle Van Leenhof zijn predikantsplaats, bevoorrechte positie in Zwolle en tenslotte ook deelname aan de sacramenten ontzegde. Het was inmiddels 1712. Enkele maanden nadat hij buiten de religieuze gemeenschap was gezet, in oktober 1712, stierf Van Leenhof.

Van Leenhof een Spinozist?

Was Frederik van Leenhof een spinozist? Dat was de hamvraag in de controverse rondom *Den Hemel op Aarden*. Het is duidelijk dat de hoofden vol waren van Spinoza: doorgaans werd Van Leenhof al bij voorbaat een spinozist genoemd.

Het blijft de vraag of het etiket 'spinozist' recht doet aan Van Leenhof. De constatering dat hij filosofie en theologie vermengde snijdt meer hout. Dat is opvallend genoeg voor een gereformeerd predikant in de Republiek. In het theologische speelveld in de Republiek waren aanhangers van Voetius en aanhangers van Coccejus voortdurend met elkaar in debat. Van Leenhofs filosofische benadering trad hier echter ver buiten. Bij Van Leenhof ging het niet om accentverschillen en de waarde van tradities. Zowel in zijn bewoordingen als in de strekking van zijn werk leek hij daadwerkelijk een nieuwe religie te presenteren.

In de eerste plaats is opvallend welke plaats de rede in *Den Hemel op Aarden* wordt toegekend. Rede en Schrift worden duidelijk tegenover elkaar gezet doordat Van Leenhof de Schrift in één adem noemt met 'verbeelding'. Met zijn gebruik van de rede komt Van Leenhof vervolgens tot conclusies die zeker niet orthodox genoemd kunnen worden. Er is een hemel op aarde bereikbaar, de aandacht van de godsdienstige mens moet uitgaan naar het leven op aarde, en hemel en hel kunnen niet letterlijk worden opgevat. Van Leenhofs nadruk op 'Gods eeuwige orde' heeft alles met filosofie te maken en heel weinig met theologie. Hoewel Van Leenhof soms enkele christelijke geloofsdogma's noemt, zijn die over het algemeen opmerkelijk afwezig in zijn betoog over het ware christelijke leven. Ten slotte schroomt Van Leenhof niet om predikanten en kerkelijke leiders heerszucht en bekrompenheid te verwijten.

Verlichting, politiek en religie in de Republiek

Zulk gedachtegoed hoeft geen spinozisme te zijn om verlicht te zijn. Zeker is dat Van Leenhof zich buiten de kaders van de gereformeerde kerk van zijn dagen bewoog. Overigens was hij niet de enige predikant die verlichte denkbeelden had en daarmee ophef veroorzaakte. Pontiaan van Hattem (1641-1706), een Zeeuws predikant, werd afgezet vanwege zijn onorthodoxe visie op goed en kwaad en zijn pleidooi voor tolerantie en kerkelijke vrijheid. Balthasar Bekker (1634-1698) werd in 1692 uit zijn ambt ontheven nadat hij de hele Republiek had opgeschrikt met zijn publieke ontkenning van het bestaan van heksen, spoken en duivels.

Evenals Van Leenhof werden Van Hattem en Bekker het middelpunt van langdurige twisten. We stuiten hier op een belangrijk kenmerk van de religieuze situatie in deze tijd. Religieuze en politieke belangen waren volledig met elkaar verweven. Het Zwolse stadsbestuur steunde de kerkenraad. Evenals Van Leenhof werden Van Hattem en Bekker het middelpunt van langdurige twisten. We stuiten hier op een belangrijk kenmerk van de religieuze situatie in deze tijd. Religieuze en politieke belangen waren volledig met elkaar verweven. Het Zwolse stadsbestuur steunde de kerkenraad. De belangrijkste reden hiervoor was dat het bestuur de invloed van de provinciale synode van zich af wilde schudden. Gedurende de twist rondom Van Leenhof beriepen zowel het stadsbestuur als de Provinciale Staten zich op hun autonomie. Blijkbaar deelden ze Van Leenhofs verlichte ideeën over een algemene godsdienst die direct onder het gezag van de staat stond. Zo bezien waren er verschuivingen gaande, hoewel de greep van de kerk vast was.

Het is opmerkelijk hoe groot de tegenstelling was tussen de visie van politieke en kerkelijke leiders. Politieke leiders van alle niveaus – het stadsbestuur, de Provinciale Staten, de Staten-Generaal – onthielden zich het liefst van een inhoudelijk oordeel. In het kerkelijke veld echter vond Van Leenhof buiten zijn eigen gemeente op zijn zachtst gezegd geen enkele weerklank. Tot in de uithoeken van de Republiek waren de synodes ervan overtuigd dat een visie als die van Van Leenhof onverenigbaar was met het rechtzinnige christelijke geloof.

Frederik van Leenhof zelf hield vol dat hij de kern van het christelijk geloof te pakken had. Sommige historici hebben zijn werk daarom getypeerd als een streven naar 'vroomheid'. Dat is echter alleen mogelijk als vroomheid heel anders wordt ingevuld dan de gereformeerde kerk in zijn tijd gewend was. Vroomheid is dan de manier om een goede burger te zijn en

in harmonie met kerk en staat te leven. Zo zou Van Leenhof het zelf gezegd kunnen hebben. Met zijn filosofische benadering van de theologie, de Bijbel en het leven van een christen was hij onmiskenbaar een vertegenwoordiger van radicaal anders denken in de Republiek.

Personalia:

Liesbeth Schimmel studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam. Ze is als managementassistent werkzaam bij Driestar Educatief en werkt mee aan een methode geschiedenis voor het basisonderwijs.

Belangrijkste literatuur:

- Leenhof, Frederik van, *Den Hemel op Aarden; of eene korte Beschrijvinge van de Waare en Stantvastige Blydschap: zoo naar de Reden, als de H. Schrift, voor alle slag van Menschen, en in allerlei voorvallen* (Amsterdam, bij Jacobus Langenberg, 1704).
- Israel, Jonathan, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001).
- Wielema, Michiel Rudolf, *Ketters en verlichters. De invloed van het spinozisme en wolffianisme op de Verlichting in gereformeerd Nederland* (Amsterdam 1999).

Bronnen:

• Bron A:

Spottende woorden geschreven door Joannes Sluiter, predikant te Raalte, 1704. Opgenomen in: Frederik van Leenhof, Verscheide gedigten soo voor als tegen den hemel op aarde, gefatsoeneert van D.F. van Leenhof naar de Gronden van B.D.S. (Amsterdam: 1704) 5

'Dewyl] de Schrift ons segt rond uyt,
dat Liefde Vreese buyten sluyt,
soo moet 'er ook geen Droefheid weesen,
waartoe de sonden dan beschreit?
Dewyl den Hemel is bereidt
voor zulke die God niet en vreezen.

• Bron B:

Uit Frederik van Leenhof, Den Hemel op Aarden, 'Voorneden aan den waarheidslieverden Lezer'
Mocht er iemand zijn die 'door een geest van tegensprekinge werd gedreven, en door waan opgeblazen, mijn opregt voornemen tegen gaen en lasteren wilde, hy zal maar zijn eigen zeiven tot een queilange zijn, en omdragen een Helle op Aarden, daar in hy levendig zal geworpen wezen'.

• Bron C:

Uit Van Leenhof, Den Hemel op Aarden.
Te vaak worden er in de kerken zaken gepredikt die 'nog Leeraar nog Toehoorder en verstaat, en zomtijds hoe wonderlijker, hoe beter, en dat gene, 't welk de zeden direct betreft, de menschen willen 'er niet aan, zy willen liever extravagante dingen geloven' (102). Deze predikanten noemen 'de reden te volgen, en dat God'lijk ligt dierbaar te agten, (...) Godloosheid en Atheistery' (54).

Rijk verwacht, arm gebleken

De bijdrage van de hugenoten aan de economie

– door Wout Troost –

In dit artikel wil ik nagaan welke bijdrage de hugenoten geleverd hebben aan de Nederlandse economie aan het einde van de zeventiende eeuw. Lange tijd bestond het idee dat de hugenoten een positieve impuls gegeven hebben aan die economie, maar tegenwoordig wordt de economische bijdrage ter discussie gesteld.

Pierre Jurieu - 1637

De eerste groep hugenoten (het woord is waarschijnlijk afgeleid van het Zwitsers woord Eidgenossen) verliet Frankrijk vanaf 1681 toen de repressie tegen hen steeds meer toenam. In 1598 had Hendrik IV de hugenoten door middel van het Edict van Nantes dezelfde burgerlijke rechten gegeven als de katholieken, maar Richelieu, de eerste minister van Lodewijk XIII, had de vrijheid van de hugenoten ingeperkt. Lodewijk XIV voerde de druk tegen de hugenoten op. Hij probeerde hen door middel van de beruchte dragonnades, inkwartiering van dragonders, tot het katholicisme te bekeren. De tweede emigratiegolf ontstond na de herroeping van het Edict van Nantes in oktober 1685, wat volgens de koning de kroon op zijn bekeringsactiviteiten betekende.

Aantallen

Over het precieze aantal refugiés (vluchtelingen) is lang onenigheid geweest. De hugenoten vormden omstreeks 1660 ongeveer 4.5% van de totale Franse bevolking van 19 miljoen zielen, dat is 865.000 personen. Protestantse geschiedschrijvers hebben het aantal refugiés zwaar overdreven. Men sprak van 400.000 en zelfs 500.000 vluchtelingen. Recenter onder-

zoek heeft aangetoond dat er in totaal niet meer dan 200.000 hugenoten zijn gevlucht. Daarvan zijn er volgens sommige auteurs 70.000 in de Republiek terechtgekomen.

Anderen houden het op 35.000. Die getallen verschillen zo van elkaar omdat de laatste groep historici uitgaat van het aantal hugenoten dat zich definitief in de Republiek heeft gevestigd, terwijl de eerste groep wel rekening heeft gehouden met de aankomst van refugiés, maar niet heeft nagegaan of die vluchtelingen ook echt in de Republiek zijn gebleven. Zo weten we dat er later hugenoten uit de Republiek naar Suriname en de Kaapkolonie getrokken zijn en na de Glorious Revolution in 1688 ook in Engeland zijn gearriveerd. Zeker is dat de Republiek de meeste hugenoten heeft opgevangen en daarom in de woorden van de Franse hugenotenpredikant Pierre Jurieu het predikaat 'grande arche des refugiés' heeft gekregen. In Brandenburg-Pruisen, waar de keurvorst de hugenoten uitnodigde naar zijn land te komen, vestigden zich bijvoorbeeld 'slechts' 13.000 hugenoten.

Waarom naar de Republiek?

Dat er zoveel hugenoten voor de Republiek kozen, kwam

Amsterdam ca. 1650 - kaart uit Joan Blauw, *Toneel der steden*, uitgegeven in 1652

doordat de Republiek makkelijk bereikbaar was en een bevolking had die in de gewesten boven de grote rivieren overwegend de gereformeerde religie toegedaan was. De hugenoten wisten dat ze konden rekenen op hun calvinistische broeders, die de acties van Lodewijk XIV tegen hun geloofsgenoten met afgrijzen aanzagen. De vluchtelingen mochten hopen op de opvang door de Eglises Wallones, kerken die aan het eind van de zestiende eeuw waren gesticht door Franssprekende protestantse vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden.

Het waren echter niet alleen gevoelens van humanitaire gerouerdheid en geloofsverwantschap die ervoor zorgden dat de refugiés in eerste instantie met open armen ontvangen werden. Het was ook eigenbelang wat de autoriteiten in de Republiek ertoe bracht actief te werven onder Franse hugenoten. De Nederlandse economie bevond zich sinds 1650 in een depressie en de steden en gewesten hoopten met het aantrekken van bekwame Franse ambachtslieden de textiel- en zijde-industrie een impuls te geven. Er werden advertenties geplaatst in Franse kranten die in de Republiek verschenen en vervolgens naar Frankrijk gesmokkeld werden.

Zo aanvaardde de Amsterdamse vroedschap in 1681 een memorie waarin toekomstige refugiés allerlei rechten en privileges in het vooruitzicht werden gesteld. De Staten van Friesland namen op 4 augustus 1683 een resolutie aan waarin zij enige terreinen verwaarloosde landbouwgrond in Gaaster-

land gratis ter beschikking stelden van mogelijke vluchtelingen. De Staten gaven zich rekenschap van het 'grote nut dat door het inbrengen en establisseren van een goet getal vreemdelingen aan dese provincie soude werden toege-

Protestantse geschiedschrijvers hebben het aantal refugiés zwaar overdreven

bragt.' De toekomstige agrariërs werden voor een periode van twaalf jaar vrijgesteld van alle buitengewone lasten, hoofden schoorsteengelden.

De meeste Franse ambachtslieden vestigden zich in Amsterdam, Rotterdam of Den Haag. Zij kregen bijna meteen burgerrecht, een kosteloos lidmaatschap van de gilden en indien nodig een startkapitaal voor het opzetten van een eigen bedrijf. De Waalse diaconieën deelden geld uit, afkomstig uit eigen kassen of openbare collecten, die waren georganiseerd door de overheid. Zo bracht in Groningen in januari 1686 een collecte op instigatie van de Staten van Groningen 23.923 gulden op.

De economische bijdrage van de hugenoten

Een oudere generatie historici, waaronder Ivo Schöffer, die

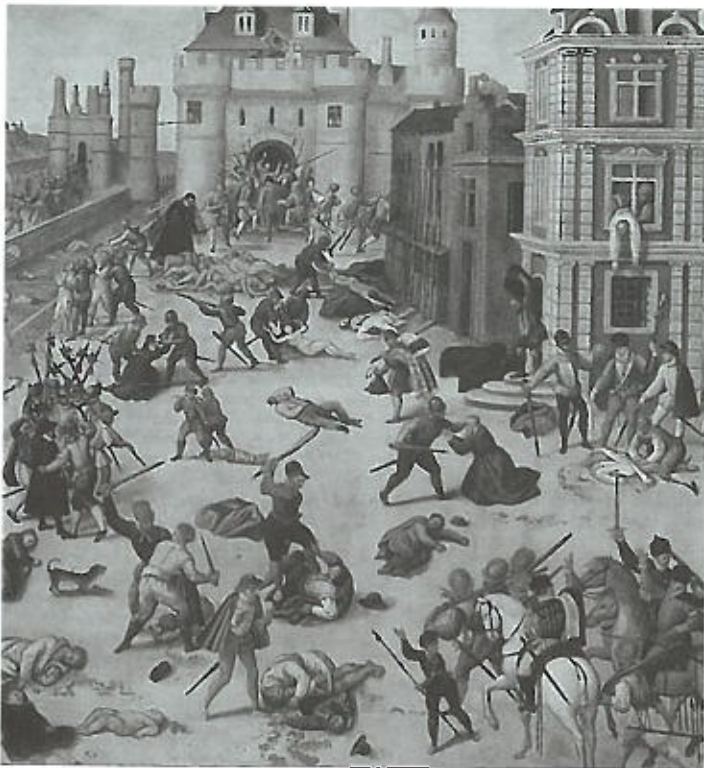
Het beroemdste schilderij van Jan Havicksz Steen - Het vrolijke huisgezin 1668 - Rijksmuseum Amsterdam

van 1961-1987 hoogleraar vaderlandse geschiedenis in Leiden was, ging ervan uit dat het effect van de hugenoten op het economische leven in de Republiek groot was. Volgens Schöffer kreeg de oude textiel industrie in Leiden een enorme stimulans. Er kwamen nieuwe producten, zoals zijde en fluweel, en nieuwe productiemethoden. Volgens deze historici behoorden de 200.000 vluchtelingen tot de elite van de hugenoten en betekende hun emigratie een grote aderlating voor Frankrijk.

Dit beeld van vooral erudiete, intellectuele en welgestelde refugiés is echter een mythe. De meeste vluchtelingen waren volledig berooid en waren jarenlang aangewezen op hulp. Er waren weliswaar welgestelde refugiés, maar de meeste hugenoten, waren ambachtslieden die tot de lagere middenklasse behoorden. Toen het Edict van Nantes werd opgeheven kregen de dominees wel de mogelijkheid binnen veertien dagen te vertrekken, maar gewone gemeenteleden werd het verboden Frankrijk te verlaten. Om die reden alleen al was de vlucht bijzonder moeilijk en gevaarlijk. Het kostte soms veel geld om de grens over te komen en dit had de weinige financiële middelen van de eenvoudige ambachtslieden volledig uitgeput. Daarom kwamen zoveel hugenoten berooid in hun nieuwe vaderland aan. De Franse ambassadeur in Den Haag, D'Avaux, vermeldde in 1683 wel dat er sprake was van kapitaalvlucht uit Frankrijk naar de Republiek, maar de meeste

vluchtelingen kwamen zonder geld en goed. En velen van hen konden zich ook niet meer aan die armoede ontworstelen. Zo had in Amsterdam omstreeks 1689 een derde van de vluchtelingen de status van pauper. De Amsterdamse bevolking begon zich te ergeren aan de hulp die zij de hugenoten moest verlenen en verzette zich tegen de voorrechten die aan de immigranten waren verleend. De Amsterdamse vroedschap zag zich daarom gedwongen in het midden van de jaren negentig de privileges van de hugenoten af te schaffen. Ook zien we dat de opbrengsten van de collectes ten behoeve van de hugenoten sterk terugliepen.

Er was nauwelijks sprake van waarneembaar succes in de textielnijverheid, waarin de meeste hugenoten gingen werken. Zo kreeg Pierre Baille, een voormalig textielfabrikant uit de Languedoc, in 1682 van de Amsterdamse vroedschap het voormalig Aalmoezeniersgasthuis aan de Lijnbaansgracht als fabriek toegewezen en een krediet van 50.000 florijnen. Hij zou luxestoffen gaan produceren, nam zestig hugenoten in dienst, maar ging in 1684 al weer failliet, omdat zijn verpauperde landgenoten het werk niet aankonden. In Leiden besefte men ook al snel dat arme vluchtelingen de kwijnende textielnijverheid nauwelijks uit het slop konden halen. Al in 1682 wees het stadsbestuur een verzoek af van enige saaiwerkers (saai is een wollen stof), die zich tegen gunstige voor-

Schilderij van de Bartholomeusnacht in Parijs in 1572, waar ongeveer 2000 hugenoten werden omgebracht.

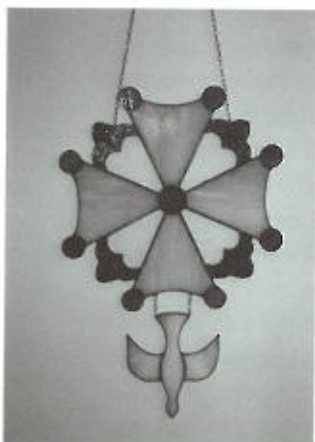
waarden in de stad wilden vestigen, omdat ze te arm waren. De landbouwkolonie van hugenoten in Gaasterland mislukte ook. Ze groeide weliswaar in de periode 1686-1688, maar de graanprijzen waren te laag om uiteindelijk te overleven. Daarbij speelde de omstandigheid dat ze terecht waren gekomen in een totaal vreemde, geïsoleerde, misschien wel vijandige omgeving ook een belangrijke rol.

Toch succes

Toch bracht de emigratie niet alleen kommer en kwel. Een van de bedrijfstakken die aanzienlijk profiteerde van de komst van de hugenoten was het boekbedrijf. De reputatie van de Republiek als 'boekenmagazijn van Europa' was al gevestigd en de toevlucht van Franstalige drukkers, correctoren, uitgevers en boekhandelaren zou deze reputatie nog verder vergroten. Van de 230 uitgevers die Amsterdam tussen 1680 en 1730 telde, waren er maar liefst tachtig hugenoten. Een andere sector die profiteerde van de komst van de hugenoten was de papierindustrie. Tot dan

was papier geïmporteerd uit Frankrijk, maar met de komst van Martin Orges ontstond er een goed geoutilleerde papierindustrie aan de oevers van de rivier de Zaan. Hugenoten zorgden voor de opkomst van de glasindustrie die grote hoeveelheden vensterglas en spiegels fabriceerde. De luxe-industrie had baat bij de komst van Franse vaklieden, waaronder hoedenmakers,

Hugenotenkruis

horlogemakers, juweliers, graveerders, goudbewerkers, behangers en makers van waaiers. Ook de fabricage van allereerste kunstzinnige voorwerpen en gebruiksartikelen breidde zich uit, zoals luxe meubilair, zilveren vaatwerk, tinnen en porselein servies, klokken, muziekinstrumenten, goud- en zilverwaren, edelstenen, schilderijen en prenten.

De belangrijkste invloed van de hugenoten lag echter niet op het terrein van de economie, maar op het gebied van geesteswetenschappen en de kunsten. Dit valt enigszins buiten het bestek van dit onderwerp, maar we moeten hier toch de namen van Piere Bayle, Pierre Jurieu en Daniel Marot noemen. Bayle, wijsgeer en historicus, was hoogleraar geweest aan de theologische faculteit der hugenoten in Sedan. Jurieu, een stadgenoot van Bayle, werd predikant van de Waalse kerk in Rotterdam en zou tijdens zijn ballingschap ruzie krijgen met Bayle over diens verdediging van het absolute koningschap, een idee dat Jurieu volledig afwees. Marot werd adviseur van stadhouder-koning Willem III in kunstzaken en onderscheidde zich op het gebied van huisdecoratie en het ontwerpen van tuinen. Als zodanig speelde hij een belangrijke rol bij de bouw van paleis Het Loo in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw.

Van de 600 dominees die vluchtten, vestigden zich er 365 in de Republiek. Dankzij de komst van zoveel hugenoten konden een aantal dominees aan het werk in de nieuw gestichte gemeentes. Het aantal Franstalige gemeentes steeg dan ook in korte tijd van 24 naar 68. Als de dominees zonder gemeente bleven, kregen ze een jaarlijkse uitkering van 400 florijnen. Als publicist maakten veel dominees gretig gebruik van de rijke mogelijkheden die geboden werden door de Nederlandse drukkerijen.

Ook als militair speelden de hugenoten een belangrijke rol in de Nederlandse samenleving. In 1686 en 1687 werden er 543 hugenoten als officier geregistreerd. Tijdens de expeditie van Willem III naar Engeland in 1688 gingen er zelfs meer dan 700 mee. De opperbevelhebber van de Nederlandse troepen op de invasievloot was Frederik Herman van Schomberg, geboren Duitser, genaturaliseerd tot Fransman en maarschalk in het Franse leger. Na de herroeping van het Edict van Nantes verliet hij de Franse dienst en werd door Willem III meegenomen naar Engeland. In 1690 zou hij sneuvelen in de slag aan de rivier de Boyne in Ierland.

Als conclusie mogen we stellen, dat de bijdrage van de Hugenoten aan de Nederlandse economie in zijn algemeenheid niet aan de verwachtingen heeft voldaan. Toch waren er een aantal sectoren waarin de refugiés wel degelijk een positieve bijdrage hebben geleverd, zoals het boekbedrijf, de papierindustrie en de luxe-industrie.

Personalia:

Wout Troost is gepensioneerd docent geschiedenis. Zijn interesse gaat uit naar de tweede helft van de zeventiende eeuw, de tijd van Willem III, waarover hij in 2001 een biografie publiceerde. Willems grote tegenhanger Lodewijk XIV vervolgde de hugenoten.

Belangrijkste literatuur:

- Bots, H., *Vlucht naar de vrijheid* (Amsterdam 1985).
- Brandenburg, I., *De Hugenoten* (Amsterdam 1985).
- Enk, P. van, *Frankrijk en de Hugenoten. Drie eeuwen onderdrukking en verzet*. Zoetermeer, 2009.

Bronnen

• Bron A:

Samenvatting van het Edict van Fontainebleau, 1685

- Artikel I en II de verwoesting van de godshuizen van de valse religie en de ontbinding van vergaderingen van allerlei aard, benevens in
- Art. III. verbod van huiselijke godsdienstoefeningen onder bedreiging van de zwaarste straffen
- Art. IV stelt vast de uitwijzing uit het land van alle predikanten binnen 14 dagen,
- met de aanbieding van bijzondere voordelen, wanneer zij willen afzweren (V en VI).
- Alle evangelische scholen worden verboden in Art. VII,
- Art. VIII legt bovendien de verplichting op, om alle kinderen naar de katholieke onderwijsinrichtingen te zenden.
- Art. IX bevat de uitnodiging aan vroegere vluchtelingen, die zich bekeren, om terug te keren binnen een bepaalde termijn.
- Art. X verbiedt ten strengste, het land te verlaten of geld en goed over de grenzen te brengen, op straffe van de galeien voor de mannen en verlies van vrijheid en van eigendom voor de vrouwen.
- Het slot vormt in Art. XI, de toezegging, dat de inwendige heilijdenis van de individuele Evangelischen tot nader order onaangetast zal blijven: "Ovengens dienen genoemden van de zogenaamde gereformeerde religie, totdat het God behaagt, hen te verlichten gelijk de anderen, in de steden en landen van ons machtsgebied te kunnen wonen, daar hun ambacht of bedrijf voort te zetten en hun goederen te gebruiken, zonder dat zij onder enig voorwendsel gestoord of gehinderd mogen worden, onder de voorwaarde, zoals gezegd, dat zij geen uitoefening van hun geloof plegen, noch bijeenkomen zogenaamd tot gebed of godsdienstoefening, van welke aard dan ook, onder bovengemelde straffen aan lijf en goed."

• Bron B:

De rooms-katholieke hertog van St. Simon over het Edict van Fontainebleau in Hof van Lodewijk XIV (hoofdst. 47)

"De Opheffing van het Edict van Nantes, wat zonder de geringste geldige reden geschiedde en in geen enkel opzicht noodzakelijk was, en de koninklijke besluiten, of beter gezegd de doodverklaringen, die erop volgden, waren de vruchten van dit huiveringwekkende complot, welk complot een vierde deel des rijkts ontvolkte, zijn handel te gronde richtte, het in elk opzicht verzwakte, het voor zo lange tijd aan de publieke en onbeteugelde plundering van de dragonders blootstelde, dit complot, dat aan al de folteringen en kwellingen een rechtsgrond gaf, waardoor men zo vele onschuldigen van beiderlei geslachten bij duizenden aan de dood overleverde, dat een zo volkrijke natie tot armoede bracht, talloze gezinnen uiteenscheurde, verwanten tegen verwanten opzette, om hun have aan zich te trekken en hen ondertussen van honger te laten sterven, dit complot, dat onze nijverheid naar het buitenland verhuizen liet en de bloei en de welvaart van andere staten ten koste van de onze bewerkte, zo-

Standbeeld van Willem III - Kensington Palace in Londen

dat bij hen hele nieuwe steden uit de grond oprezen, dat aan de andere volken het schouwspel bood van zulke uitnemende burgers, die verbannen, uitgeschud, voortvluchtig, schuldeloos rondzwerfend, tenslotte ver van het eigen vaderland een toevlucht zochten: dit complot, hetwelk edellieden, gegoede grijsaards, heden, die in vele gevallen wegens hun vroomheid, hun kennis en hun deugdzaamheid hoog geacht waren, en verder welgestelden, zwakken en zeer zwakken aan de galeien smeden liet, en zulks onder de onophoudelijke druk van het Uitvoerend Comité, enkel en alleen om den wille van de godsdienst, tenslotte het complot, dat, om de maat hunner gruwelen vol te maken, alle provincies des rijkts met meened en heiligschennis vervulde, zodat de lucht van de snijdende smartkreten van de ongelukkige slachtoffers dezer enorme vergissing vervuld was, terwijl anderen hun geweten, ten bate van hun bezit of van hun rust, verkrachten en zich beiden door geveinsde afzweringen kochten en in een eindeloze stoet zich naar de kerken slepen heten, om te aanbidden waaraan zij niet geloofden, om het heilige van de heiligen, het lichaam des Heeren te ontvangen, terwijl zij toch bij zichzelf overtuigd waren slechts brood te eten, brood, dat hun ook nog walgelijk zijn moest, dat alles was in één woord (als gevolg van de Opheffing van het Edict van Nantes) de algemene schandelijke gruwelijkheid, die verwekt was door (hoofse) vleiery en door wreedheid."

*De Nieuwe Kerk in Middelburg -
hier preekte Teellinck vanaf 1613*

De WIC en zending

‘Den name Christi verbreit ende der Compagnies dienst gevordert naer behooren’

Sinds de jaren 1590 waren kooplieden en kapers uit de Republiek actief in ‘Guinee’, de westkust van Afrika, in de Caribische wateren en langs de noordoostkust van Zuid-Amerika. Ze vormden kleine compagnieën om uit Guinee specerijen, goud en ivoor te halen en uit West-Indië vooral suikernet, verfhout en zout. De Caribische eilanden leverden ook zout en wat verfhout, maar dienden vooral als steunpunten voor de Kaapvaarders.

– door G. Slootweg –

Het is de uit Antwerpen afkomstige koopman Willem Usselincx (1567 – 1647) die samen met de – eveneens na de val van Antwerpen in 1585 naar de Republiek getrokken – Balthasar de Moucheron (1552 – ca. 1630), blijk geeft van een door-dachte visie. Hij oppert het plan één grote compagnie te stichten die zich niet slechts moet bezighouden met de handel en het bestrijden van de Spaans-Portugese vijand, maar ook geschikte stukken land in de genoemde gebieden in bezit moest nemen. Daar kunnen dan kolonisten uit de Republiek, Denemarken en het Duitse Rijk naar toe worden gebracht, zodat er meer rendement uit deze rijke gebieden kan gehaald worden. Hij legt zijn plannen voor aan diverse regenten en kooplieden. Met name de Staten van Zeeland voelen er veel voor een poging te wagen, maar ook diverse Hollandse ondernemers reageren niet afwijzend. Zij nodigen Usselincx uit zijn ideeën op papier te zetten en ze aan de Staten van Holland en de Staten-Generaal voor te leggen. Hier ligt de zaak anders. De raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt streeft naar een acceptabele, eervolle vrede met Spanje, waardoor van de plannen van Usselincx c.s. niets terecht kan komen. Dit is tot irritatie van de Staten van Zeeland, die grote bezwaren zien in een voortijdige vrede en zich dus ook – tevergeefs – verzetten tegen het Twaalfjarig Bestand (1609 – 1621). De Hollandse regenten vinden de invloed van de gereformeerde predikanten op hun Zeeuwse collega’s veel te groot: het zijn ‘Religieuze Heeren’. Daarentegen hebben de Zeeuwen grote moeite met de dominante positie van de Hollanders. Usselincx geeft niet op, temeer omdat prins Maurits laat blijken wel wat voor zijn plannen te voelen.

Tijdens het Bestand verandert de situatie geheel. Van Oldenbarnevelt wordt gearresteerd en berecht, in veel Hollandse steden verzet Maurits de wet, waardoor de Staten van Holland een andere samenstelling krijgen. Nog aan het eind van het proces tegen Van Oldenbarnevelt dient Usselincx bij de Staten-Generaal een geactualiseerd plan in om zijn ideeën over de exploitatie van Guinee en West-Indië gerealiseerd te krijgen. Hoofdmoot van het plan is een conceptoctrooi. Usselincx maakt hierin duidelijk dat het de op te richten ‘Geotroyeerde West-Indische Compagnie’ allereerst moet gaan om de eer van God en de verbreiding van het Evangelie. Middelen daartoe zijn handel en vooral kolonisatie. Handel, want God had elke streek zijn eigen producten gegeven, die juist in andere streken niet gevonden werden, zodat volken elkaar zouden leren kennen, in vrede leven, maar vooral opdat gereformeerde volken anderen met het Evangelie in aanraking zouden brengen. Deze opvatting is dan overigens wijdverbreid: Jan Huygen van Linschoten heeft er in zijn geschriften al eerder op gewezen en ook Hugo de Groot heeft er een van zijn geleerde geschriften aan

De Hollandse regenten vinden de invloed van de gereformeerde predikanten op hun Zeeuwse collega’s veel te groot: het zijn ‘Religieuze Heeren’

gewijd. Hij vindt de zaak zo belangrijk, dat hij het omwerkt tot een aantal boekjes in vraag- en antwoordvorm, zodat ook mindergeletterden er kennis van kunnen nemen. De Groot pleit voor een meer algemeen christendom, terwijl mannen als Willem Teellinck, later zijn zoon Maximiliaan, en ook Godefridus Udemans, aandringen op het vervullen van de zendingsopdracht. Dat is in de eerste plaats de taak van de Kerk als instituut, maar ook van de individuele leden. Zij moeten vooral ook door hun vrome, Godvrezende leven ‘onchristenen’ winnen voor de dienst van de Heere.

Start van WIC en zending

Usselincx’ concept wordt echter niet zondermeer overgenomen. Een in het leven geroepen (en door Holland gedomineerde) commissie moet advies uitbrengen. Daarbij geldt dat het aanbeveling verdient het te verlenen octrooi zoveel mogelijk gelijk te doen zijn aan dat van de VOC. In dat octrooi

wordt niet expliciet aandacht geschonken aan de religieuze doelstelling. Ook in het op 3 juni 1621, net voor het aflopen van het Twaalfjarig Bestand, verleende octrooi aan de WIC ontbreken de door Usselincx voorgestelde bepalingen. Toch hoeft dat niet te betekenen dat het de Staten van Holland en de Staten-Generaal alleen ging om het profijtbeginsel, dat 'de ware godsdienst een warengodsdienst' (R.B. Evenhuis) werd. W. Frijhoff merkt in dit verband op: 'Wie denkt dat de religieuze motieven slechts een vrome dekmantel voor bruut verlangen naar profijt waren, begrijpt niet veel van de zeventiende-eeuwen. Voor hen was het profijt juist een door God geschonken bezegeling van de juiste zendingsijver'.

Dat blijkt ook uit de meer gedetailleerde instructies aan ambtsdragers, vooral directeuren(-generaal) van de Compagnie, waarin uitdrukkelijk gesteld wordt dat zij de gereformeerde religie moeten helpen verbreiden en beschermen.

Dat laatste is overigens ook het belangrijkste motief van de vroege vaders van Deventer om een aandeel in de WIC te kopen en wellicht ook van veel mensen uit de kleine burgerij. Toch wil het met het volstorten van het beginkapitaal niet vlotten. Veel rijke rooms-katholieken en remonstranten (het zijn de jaren na de Dordtse Synode) zien de Compagnie als een contraremonstrantse aangelegenheid. Bovendien twijfelen velen aan de levensvatbaarheid van de nieuwe onderneming: kan kolonisatie in een door Spanjaarden en Portugezen gedomineerd gebied wel slagen en zullen de oorlogskosten niet zo hoog zijn dat dividenduitkeringen onmogelijk zullen zijn? Het duurt tot 1623 tot de beoogde fl. 7.000.000,- bijeen gebracht is.

Ziekentroosters

Ruim een jaar later, in 1625, verzoekt de kerkenraad van Amsterdam aan de Heeren XIX, het bestuur van de WIC, met vier te vertrekken schepen een predikant en drie ziekentroosters mee te sturen. Zij stemmen direct toe en vragen de kerkenraad geschikte kandidaten voor te dragen. In de diverse gemeenten wordt een oproep gedaan. Er melden zich inderdaad kandidaten, die door een door de kerkenraad benoemde com-

missie worden 'geëxamineerd'. Het valt met name bij de ziekentroosters niet mee mannen met de vereiste kwalificaties te vinden. Zij moeten onderlegd zijn in de Bijbel, enige dogmatische kennis bezitten, goed kunnen zingen en voorlezen uit mee te nemen preekbundels (zoals Bullingers' *Huisboek* en Taffins *Boetveerdicheyt des levens*), waar nodig de juiste troostrijke woorden spreken, maar aan de andere kant mogen ze niets doen wat bij het predikambt behoort (preken en de sacramenten bedienen). Bovendien zou het hen vooral moeten gaan om de eer van God en het heil – in de eerste plaats – van de scheepsbemanning en bijvoorbeeld niet om een gratis overtocht naar Guinee, inmiddels niet meer de naam voor de hele Afrikaanse westkust, maar van het huidige Ghana.

Het vervullen van de zendingsopdracht is in de eerste plaats de taak van de Kerk als instituut, maar ook van de individuele leden

Ziekentroosters die aan deze 'eisen' voldoen, worden 'vermaners' genoemd, omdat zij behalve een pastorale ook een liturgische functie hebben: zij moeten preeklezen. Zo blijft het ook gedurende het bestaan van de (eerste) WIC: de bewindhebbers van de Kamers (de Heeren XIX vinden dat om kostentechnische en organisatorische redenen beter) benoemen de predikanten, ziekentroosters/vermaners en schoolmeesters en bekostigen ze ook. De classis, die dit in Amsterdam opdraagt aan de kerkenraad draagt zorg voor kandidaten, beoordeelt ze en zorgt eventueel voor een opleiding, waarvan overigens de kosten weer gedragen worden door (de Kamers van) de WIC en houdt zoveel mogelijk toezicht op hun leer en leven en ambtsuitoefening.

Onder het vele goede 'ziekentroosterskoren' bleek ook kaf aanwezig: naast allerlei in kerkenraads- en classisnotulen vermelde – soms ernstige – incidenten, gebruikt G. Udemans in zijn *Geestelick Compas* (1637) krasse bewoordingen als hij deze

'vermaners' beschrijft. Aparte aandacht van de Kerk vragen de ziekentroosters die hun ambt willen gebruiken als opstap naar een regulier predikantschap als 'Duytsche Clerck', dat wil zeggen een dominee zonder universitaire opleiding. Een afdoende oplossing wordt niet gevonden, ook al omdat de bewindhebbers van met name de Amsterdamse Kamer en zeker ook de plaatselijke autoriteiten in de 'koloniën' er niet voor terugdeinzen desgewenst ziekentroosters te benoemen tot predikant. De Kerk protesteert dan wel, maar legt zich uiteindelijk bij de gang van zaken neer.

Predikanten

Direct na de eerste reis blijkt al dat er behoefte is aan meer predikanten: de ziekentroosters mogen geen huwelijk bevestigen en zeker ook niet dopen, waar juist dringend behoefte aan bestaat. De classes van Amsterdam en Walcheren besluiten dan hen die bevoegdheid wel te geven, met dien verstande dat zij niet zelf preken mogen, maar een passende preek uit het hoofd moeten leren en die voordragen. Ze moeten daarvan in de kerkenraad, waaraan de classis dat heeft overgedragen een proeve van bekwaamheid leveren... Dan is er ook sprake van ambtsdragers die gedurende een aantal jaren (meestal vijf) werkzaam zijn in Guinee en Nieuw-Nederland, inclusief de Caribische eilanden. Ligt het accent van het ambtelijk werk in de eerste jaren op de zorg voor de scheepsbemanning, nu verschuift dat in zekere zin. Hun eerste taak blijft de zielszorg voor het Compagniespersoneel en de kolonisten, maar zij moeten ook contact zoeken met de lokale bevolking en haar het Evangelie brengen. De taal- en cultuurverschillen blijken dan voor de predikanten een groot probleem. Om daarin te voorzien wordt het aan de Leidse universiteit verbonden 'Seminarium Indicum' onder rectorship van Antonius Walaeus opgericht. Ook hier werken overheid (Compagnie) en kerk samen: de eerste zorgt voor de middelen, de tweede voor kandidaten en opleiding. Twaalf studenten worden in ongeveer tien jaar opgeleid, maar dan vinden de Heeren de zaak te kostbaar: er is volgens hen sprake van 'sobere successen', dus wordt het seminarie opgeheven.

Een moeilijke opdracht

Hoewel veel predikanten en vermaners zich zeer inspinnen hun Goddelijke opdracht trouw uit te voeren, blijken vooral de 'blanke' kerken, de zogenoemde Compagniekerken, te groeien, al is de invloed van de plaatselijke Compagniebewindvoerders en patronen (grootaandeelhouders die van de WIC in Nieuw-Nederland een stuk land met de daaraan verbonden rechten hebben gekocht) groot. Dat kan de zending en de zielszorg bevorderen, maar vaker blijkt het een belemmering. Ook op het gebied van de slavernij neemt de Kerk een volgzame houding aan. De predikant Udemans bijvoorbeeld vindt slavernij alleen geoorloofd voor mannen die de doodstraf hebben gekregen of voor krijgsgevangenen. Usselinx is dezelfde mening toegedaan. Als in Brazilië de suikerrietplantages arbeidskrachten nodig hebben, neemt de WIC actief deel aan de slavenhandel. Onder de slaven wordt na-

drukkelijk gecatechiseerd en onderwijs gegeven. En er wordt bij de eigenaren en handelaren op aangedrongen gedoopte echtparen (met eventuele kinderen) niet apart van elkaar te verkopen. Ook slaven behoren overigens op zondag niet te werken.

Uiteindelijk is de (eerste) WIC al in 1647 failliet gegaan: tegenover het oorspronkelijke aandelenkapitaal van fl. 7.000.000,- stond een schuld van fl. 36.000.000,-. De tweede WIC zette in kerkelijke zaken in grote lijnen de bestaande verhoudingen met de Kerk voort.

Personalia:

G. Slootweg is docent geschiedenis aan de CSG Prins Maurits te Middelhamis.

Belangrijkste literatuur:

- R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* (Amsterdam 1967) deel II, 311 – 362.
- W. Fieret, *Udemans* (Houten 1985).
- W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.* (Nijmegen 1995).
- H. den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 2002).
- L.J. Joosse, *Geloof in de Nieuwe Wereld. Ontmoetingen met Afrikanen en Indianen* (Kampen 2008).
- L.J. Joosse, 'Scoone dingen sijn swaere dingen'. Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw (Leiden 1992).
- J.H. Kluijver, *De soevereine en independente staat Zeeland* (Middelburg 1998).

Bron:

Uit G. Udemans, *Geestelick Compas. Dat is Nut en nootwendigh bericht voor alle Zee-varende ende reysende luyden, om te ontgaen de steen-klippen ende zant-platen der sonde ende des toorns Gods, ende te verkrijgen eenen saligen gewenschten seggen over haere neeringe. Dordrecht 1637 (reprint: Rump 2004)*

Wat nu aangaat het nut en de noodzaak van de zeevaart, kan ieder die maar wat verstand heeft, gemakkelijk zelf begrijpen. Want in de eerste plaats is de eer van God hier mee gemoeid, omdat Hij veel wonderdaden doet op zee, die door niemand kunnen gezien worden, dan degenen die de zee bevaren.

In de tweede plaats is de stichting van Gods Kerk hiermee gemoeid, want door de scheepvaart kan de zuivere religie worden verspreid op verschillende eilanden, die men niet anders dan over water bereiken kan, zoals duidelijk blijkt uit de reizen van de apostel Paulus, die hierdoor niet alleen de eilanden Kreta en Malta, maar eigenlijk de gehele streek van Jeruzalem tot Illyricum met het Evangelie van Christus vervuld heeft (...)

Ten derde hebben de Republiek en het gemenebest er zuveel baat bij, dat niemand zo dom is dat hij dat niet begrijpt. (...) De koophandel heeft scheepvaart nodig om landen en steden te voorzien van allerlei waren, die dienen tot kleding en voedsel en medicijnen voor de mensen (...). Samenvattend: elk land heeft zijn bijzondere zegen en daarbij zijn tekort, hetgeen de Heere zo verordend heeft om liefde, vrede en eenheid onder de mensen in stand te houden, omdat zij immers zonder elkaar niet leven kunnen.

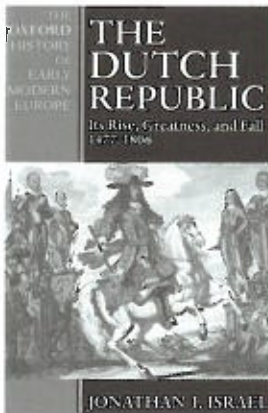
Een kleine selectie van studies

De Gouden Eeuw op een iPad? Dat zal waarschijnlijk niet zo lang meer duren. Maar een echte historicus kan natuurlijk niet zonder de geur van boeken. Wie kent het beeld niet? Vaak is de verleiding te groot, het aantal boeken te veel en de doos met aankopen te zwaar. Het aanbod is simpelweg te groot. Zeker als het gaat over de Republiek der Verenigde Nederlanden. Maar de echte liefhebber is kritisch. Een keuze maken is moeilijk, zo niet onmogelijk. Hier toch een kleine – nog net draagbare – selectie van studies die u zeker niet mag missen.

– door Arjan Nobel –

28

jaargang 21, nr 2 – 2010 transparent

Naslagwerken

• Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995). Nederlandse uitgave: *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996).

Zonder twijfel één van de standaardwerken over de periode van de Republiek. Israel – de man die sneller schrijft dan een gemiddeld mens kan lezen – is hoogleraar in Princeton. In deze studie, die zo-

wel in het Engels als in het Nederlands verscheen, beschrijft hij de periode 1477-1806. Het boek werd veelvuldig geprezen. Volgens de Leidse historicus P.W. Klein grensde de prestatie van Israel 'aan het ongelofelijke'. Tegelijkertijd uitte hij wel kritiek op het feit dat Israel in dit boek geen boodschap leek te hebben aan diepere achtergronden of theoretisch geconstrueerde verklaringsmogelijkheden. Ander nadeel: Met meer dan 1000 pagina's net iets te dik om even op een achternamiddag uit te lezen. Met andere woorden: een ideaal naslagwerk.

• Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002).

Een handzaam overzicht over de Gouden Eeuw van de Utrechtse hoogleraar Maarten Prak. Vlot geschreven, ideaal voor studenten en voorzien van een goede bibliografie. Inmiddels – zeer terecht – ook vertaald in het Engels. Uitbreider over deze periode en vooral voor het wetenschappelijke publiek interessanter, is: Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).

Politiek en bestuur

• S. Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2009).

Een boek over de drie topstukken uit de Nederlandse Opstand: De Unie van Utrecht uit 1579, het Bestandstraktaat uit 1609 en het traktaat van de Vrede van Munster uit 1648. Het boek geeft allereerst een beknopte beschrijving van de historische en de institutionele context van de Republiek. Vervolgens de originele teksten van de verschillende akten, compleet met een uitgebreide uitleg.

• Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam/Antwerpen 2005).

Wie houdt van iets gemakkelijkere kost, kan terecht in de biografie over de gebroeders De Witt van Luc Panhuysen. Een ideaal vakantieboek. Hierin geen overdaad aan voetnoten en een tientallen pagina's tellende literatuurlijst maar levende geschiedenis: 'Er bevonden zich verschillende vleeshouwers onder het publiek, die de lichamen van de broers openspalkten zoals ze dat met geslachte varkens deden. En zoals gebruikelijk met dierenvlees werden de lichamen geconsumeerd. Er werden kannibalen gesignaleerd die zich aan de organen vergrepen. Iemand slikte een oog door en zei: 'Morgen schijnt ik het er weer uit.' Nadeel: auteur gaat soms slordig met zijn bronnen om en dreigt de grens tussen feit en fictie wel eens te overschrijden.

De Opstand

• Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999).

Altijd gedacht dat de Geuzen zulke lieve jongens waren? Opgegroeid met het idee dat de Tachtigjarige Oorlog een heroïsche vrijheidstrijd was? Wie het boek van Henk van Nierop over het verraad van het Noorderkwartier leest, zal daar geen moment meer aan denken. Sterker: die zal erachter komen dat *waterboarding* echt geen uitvinding was van de Amerikanen. Volgens Van Nierop was de Opstand een burgeroorlog. Voor de meeste mensen ging het er niet om die te winnen. Het ging erom hem te overleven. Verder laat hij zien hoe verschillende gruwelverhalen in de loop van de tijd werden gebruikt als propagandamiddel. Onlangs vertaald in het Engels.

• Alastair Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte 1990).

Bundel met artikelen over de Opstand in de Nederlanden. Stuk voor stuk van een zeer hoog niveau waarin zowel de politiek als de religie uitgebreid aan bod komen. Onder meer een prachtige bijdrage over de moeizame reformatie op het platteland. Daarin aandacht voor de verschillen tussen de gewesten Holland en Utrecht. Duke staat erom bekend dat hij vaak put uit onvermoede bronnen. De voetnoten zijn dan ook de moeite waard.

Over de Republiek

• S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)* (Zutphen 2008).

Wie een naslagwerk over de Opstand zoekt kan terecht in dit prachtig geïllustreerde boek. Ooit verschenen in twee delen (*De kogel door de kerk?* en *De bruid in de schuit*).

Sinds kort in één band met een zeer uitgebreide en berede-
neerde bibliografie.

Religie

• Benjamin Kaplan, *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge MA en Londen 2007).

Zonder twijfel één van de beste boeken op het gebied van religie in de laatste jaren verschenen. Kaplan laat op magistrale wijze zien hoe gelovigen in vroegmodern Europa, ondanks enorme verschillen, er toch in slaagden om vreedzaam met elkaar samen te leven. De dagelijkse praktijk was veel belangrijker dan allerlei ideologieën over tolerantie. Heeft ruimschoots aandacht voor de situatie in de Republiek. Een boek dat niet alleen van belang is voor historici maar zeker ook voor politici. Voorspelling: Groeit uit tot een klassieker.

• A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974).

Standaardwerk over de gereformeerde kerk in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Voornamelijk gebaseerd op kerkenraadsacta. Belangrijke ontdekkingen, vooral over de positie van de zogenaamde liefhebbers in de kerk. Sinds het verschijnen in 1974 zijn verschillende bevindingen door andere auteurs genuanceerd of bijgesteld. Dat neemt niet weg dat dit boek voorlopig zijn waarde nog wel zal houden.

Economie

• Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).

Magistrale studie over de economie van de Republiek. Volgens de auteurs begon de moderne economische groei in Nederland. Dit terwijl deze in de rest van Europa pas eind 18^e, begin 19^e eeuw van start ging. De Lage Landen aan de zee vielen op

door de hoge graad van verstedelijking, een goedgeschoolde bevolking en een wereldwijd handelsnetwerk. En natuurlijk door de pre-multinationals zoals de VOC en de WIC. Over beide compagnieën bestaan overigens afzonderlijke, zeer rijk geïllustreerde, boeken van de hand van respectievelijk Femme Gaastra en Henk den Heijer. Nadeel aan het boek van De Vries en Van der Woude: bevat geen noten.

Cultuur

• Luuc Kooijmans, *De doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch* (Amsterdam 2004).

De anatomische collectie van Frederik Ruysch (1638-1731) was lange tijd één van de belangrijkste toeristische trekpleisters van de stad Amsterdam. Ruysch slaagde erin lichamen zo te balsemen dat doden nauwelijks van slapenden waren te onderscheiden.

Eén van de bezoekers van de collectie was de Russische tsaar Peter de Grote.

De doodskunstenaar Frederik Ruysch vond in 2004 een biografie in de woordkunstenaar Luuc Kooijmans. Het resultaat: een prachtig geschreven boek over de kunst van het prepareren. Minstens zo interessant is Kooijmans studie over de apothekerszoon Jan Swammerdam (1637-1680). Dit laatste boek werd bekroond met de Grote Geschiedenis Prijs 2008.

Mensen

• A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991).

Deze inmiddels klassiek geworden studie van A.Th. van Deursen mag in een lijst met de belangrijkste werken over de Gouden eeuw zeker niet ontbreken. Waar het boek precies over gaat? Dat kan Van Deursen, op de hem zo karakteristieke wijze, het beste zelf uitleggen. 'Dit is een boek met eenvoudige doelstellingen. Het wil vertellen hoe tijdens de oorlog tegen Spanje gewone mensen in Holland hebben geleefd. Met die zin is alles gezegd.'

Hoewel het boek al dertig jaar op de markt is, heeft het nog steeds zijn waarde. Vooral omdat het aantal studies over 'gewone' mensen nog steeds gering is en blijft. Uitzondering is het boek van – alweer – A.Th. van Deursen over het dorp Graft in de zeventiende eeuw uit 1994.

• H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).

Bundel waarin verschillende 'gestalten' van de Gouden Eeuw centraal staan: de regent, de koopman, de zeeman, de dominee, de soldaat, de geleerde, de schilder, de vrouw, de boer, de arme, de literator. Per onderwerp een literatuurlijst.

Er is uiteraard geen ontkomen aan, ook de Gouden Eeuw gaat digitaal, met alle gevolgen van dien. Op het forum van marokko.nl heet Willem van Oranje een 'massamoordenaar', die op dit moment in de hel te vinden is. Elders wordt getwist over de vraag of hij nu katholiek of protestant was. Daar moet u dus niet wezen. Waar wel?

– door Arjan Nobel –

De digitale Gouden Eeuw

www.rijksmuseum.nl

In een immense kerk zien we een handvol kerkgangers. Kleine stipjes in kale bruine banken. Op de preekstoel een zwarte man met op de achtergrond witgepleisterde muren. Stilte. Serene rust. De Sint-Odulphuskerk in Assendelft. We verleggen onze blik. Weer kleine figuurtjes. Een vallende monnik met de billen bloot, de heilige Maria die wordt opgeblazen, tonnen, een trap en vooral rondvliegende ledematen. Krakend boort een schip zich in een ander schip. Geschreeuw, pijn. Het spat van het doek. De zeeslag bij Gibraltar. We bevinden ons in het digitale Rijksmuseum. Met één muisklik zit je in de kerk, met de volgende klik in de kroeg. Rijken en armen ontmoeten elkaar hier. De oorlog is maar een pagina verwijderd van de vrede. Een prachtige website met talloze mogelijkheden en honderden afbeeldingen. Vooral het onderdeel '1000 Topstukken' is een aanrader.

www.dutchrevolt.leidenuniv.nl

'Den voornoemden Balthazar Gerardt, gevangen, gecondemneert hebben ende condemnieren by desen geleyt te worden op het schavot, alhier voor 't stadthuys opgerecht omme aldaer eerst zijn rechter hant, daer hij 't voorsseide verradisch, moordadige feyt mede bedreven heeft, met een gloijende, toesluitende ijser geschroeyt ende affgebrant te worden ende dat daerna met gloeiende tangen tot ses reysen ende verscheden plaetsen -soe aen armen, beenen ende d' gijen daer zijn lichaam meest met vleijch becleet is- het vleisch uijtgebrant ende affgenepen sal worden'.

Het was een bloederig spektakel, op 14 juli 1584 voor het stadhuis in Delft. Die dag werd Balthasar Gerards, de moordenaar van prins Willem van Oranje, geëxecuteerd. Bovenstaande woorden zijn slechts een samenvatting van het begin van deze executie. De afloop en talloze andere feiten over de Nederlandse Opstand zijn te vinden op een website van de Opleiding geschiedenis en de Universiteitsbibliotheek Leiden. Op de site, die dagelijks wordt uitgebreid, zijn onder meer transcripties van bronnen, literatuuroverzichten en gegevens over de verschillende hoofdrolspelers opgenomen.

www.inghist.nl

'Welgeborene grave, vrundtlijcke lieve broeder, arriverende ghisteren ontrent den avont binnen dezer stadt van Middelborch is ons zeeckere tijdinge gebracht dat den vijant die stadt van Heusden overvallen ende geoccupeert soude hebben.' Aldus Willem van Oranje aan zijn broer Jan van Nassau vanuit Middelburg op 12 april 1580.

Altijd al een brief willen lezen van De Zwijger? Ze zijn allemaal te vinden op de website van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Een ware goudmijn voor historici. Acta van kerkelijke vergaderingen, de bescheiden van Johan van Oldenbarnevelt, de briefwisseling van Constantijn Huygens, gegevens over de VOC-schepen, het staat er allemaal op. Veel werd al eerder in druk uitgegeven maar in de bekende groende RGP-delen. Over enkele jaren, wanneer alles is gedigitaliseerd, kunnen we dag en nacht genieten van honderdduizenden pagina's bronnenmateriaal. Nieuw: het Biografisch Portaal van Nederland, met informatie over talloze bekende en onbekende Nederlanders tussen toen en nu.

– door Gerard Raven –

De tentoonstellingen zijn gesorteerd op einddatum.

t/m 25 april

Actuele Russische schilderkunst. Klooster Ter Apel, Boslaan 3-5, Ter Apel, 0599 581370, www.kloosterterapel.nl. Open: di-za 10-17, zo 13-17.

t/m 16 mei

Gedurfd Verzamelen. Van Chagall tot Mondriaan. De moderne verzamelingen van drie Joodse Nederlanders 1885-1940. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, 020 531 03 10, www.jhm.nl. Open: dagelijks 11-17.

t/m 24 mei

Count your blessings. Werk van Eliyahu Sidi. Zie Aangelicht. Joods Historisch Museum, als boven.

t/m 31 mei

Auschwitz nu. Drie generaties verder. Multimedial reissverslag van Judith Belinfante (1943, oud-directeur Joods Historisch Museum) en haar zoon Alexander David Jansen (1977). Met catalogus. Hollandsche Schouw-

burg, Plantage Middenlaan 24, Amsterdam, 020 531 0340, www.holland-scheschouwburg.nl. Open: dagelijks

t/m 31 juli

Open Restauratie! De restauratie van een uniek monument, 2009-2011. Over de verbouwing en uitbreiding die al werd gemeld in Vitrine van maart 2009. U bent welkom om deze te volgen en te kijken hoe het wordt. Specialisten vertellen over hun werk. Museum Ons' Lieve Heer op Solder, Oudezijds Voorburgwal 40, Amsterdam, 020 624 6604, www.opsolder.nl. Open: ma-za 10-17, zo-feestd. 13-17.

t/m 5 september

Groeten uit Jeruzalem. Toeristen en kunstenaars in Palestina 1830-1948. Bijbels Museum, Herengracht 366, Amsterdam, 020 624 24 36 en 624 83 55, www.bijbelmuseum.nl. Open: ma-za 10-17, zo-feestd. 13-17.

Juni-december

Goud. De visie van de Nederlandse moedontwerper, performance artist en kunstenaar Aziz Bekkaoui (*1969) op wat goud met ons doet. Met glossy. In het verlengde hiervan de tentoonstelling Kostbaarder dan zuiver goud van de tweede Vermeulen Brauckman Kunstprijs. Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, 030 231 72 96, rondleidingen 231 38 25, www.catharijneconvent.nl. Open: di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17.

vanaf 19 september

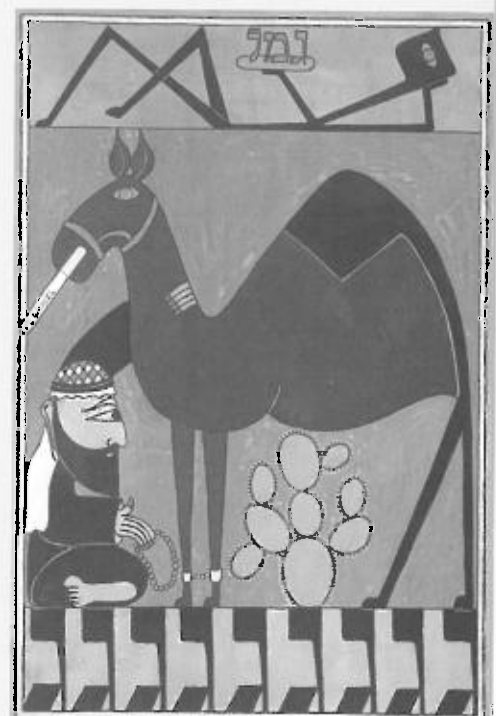
Museum op zolder. Devotionalia uit het klooster van de missionarissen van het Heilig Hart te Tilburg. Museum voor Religieuze Kunst, Vorstenburg 1, Uden (NB), 0413 26 34 31, www.museumvoorreligieuzekunst.nl. Open: di-vr 10-17, za-zo-feestd. 13-17.

t/m najaar 2012

Rijksmuseum in de abdij. Middeleeuwse beelden zijn tijdelijk weer thuis. Museum voor Religieuze Kunst, als boven.

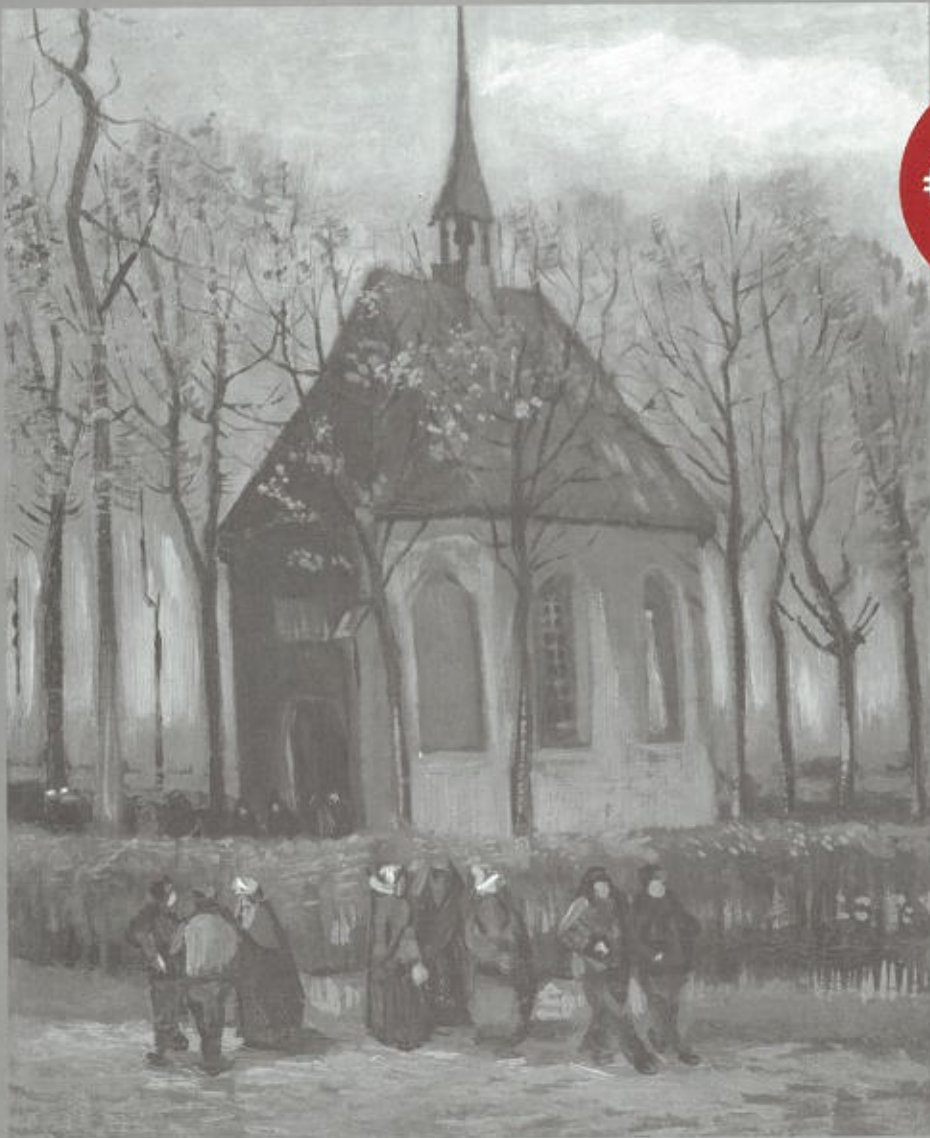
Aangelicht

Het Joods Historisch Museum laat t/m 24 mei kleurige en humoristische tekeningen zien van de Israëli Eliyahu Sidi (1936). Bijvoorbeeld de uittocht uit Egypte, het Hooghied, de Esterrol, maar ook zegespreuken en details uit het dagelijks leven. Dit spreekt ook kinderen eig aan: een deel staat in het JHM Kindermuseum. Het is alsof je met kinderlijke blik de joodse wereld binnentreedt. Tegelijkertijd bevatten de tekeningen een diep inzicht in en kennis van de klassieke joodse teksten. Er is een prachtig geschilderd Hebreeuws alfabet waarin piraten, kamelen en een tandarts de letters tot leven brengen. Tijdens de tentoonstellingsperiode wordt in het JHM door middel van evenementen aandacht besteed aan de joodse feestdagen.

2^e druk

€ 17,90

JAMES KENNEDY
STAD OP EEN BERG

De publieke rol van protestantse kerken

BOEKENCENTRUM

www.boekencentrum.nl